

5-6
2019

ISSN 0132-618x
1928-жылдан баштап чыгууда

ЭЛ АГАРТУУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРӢ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИНИН
“АРДАК БЕЛГИСИ” ОРДЕНДӢИ ИЛИМИЙ-ПЕДАГОГИКАЛЫК ЖАНА МЕТОДИКАЛЫК ЖУРНАЛЫ

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ И МЕТОДИЧЕСКИЙ ОРДЕНА «ЗНАК ПОЧЕТА» ЖУРНАЛ МИНИСТЕРСТВА
ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL AND METHODOLOGICAL ORDER "BADGE OF HONOR" MAGAZINE OF THE MINISTRY
OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Редколлегия

1. Анаркулов Х. – педагогика илимдеринин доктору, профессор.
2. Акматалиев А.А. -филология илимдеринин доктору, академик
3. Бекбоев И.Б. - педагогика илимдеринин доктору, профессор.
4. Биялиев К. - педагогика илимдеринин доктору.
5. Исаков К. - филология илимдеринин доктору, профессор.
6. Ишекеев Н. – педагогика илимдеринин доктору, профессор.
7. Ниязов Т. – география илимдеринин кандидаты, профессор.
8. Оморев И. - география илиминин кандидаты.
9. Өмүрбеков Т. –тарых илимдеринин доктору, профессор.
10. Соронкулов Г. – педагогика илимдеринин кандидаты.
11. Тайтелиев Ч. –“Эл агартуу” журналынын баш редактору.

Редколлегия

1. Анаркулов Х. – доктор педагогических наук, профессор.
2. Акматалиев А.А. –доктор филологических наук, академик.
3. Бекбоев И.Б. - доктор педагогических наук, профессор.
4. Биялиев К. - доктор педагогических наук .
5. Исаков К. - доктор филологических наук, профессор.
6. Ишекеев Н. – доктор педагогических наук, профессор
7. Ниязов Т. – кандидат географических наук, профессор.
8. Оморев И. - кандидат географических наук .
9. Өмүрбеков Т. –доктор исторических наук, профессор.
10. Соронкулов Г. – кандидат педагогических наук.
11. Тайтелиев Ч. –гл. редактор журнала “Эл агартуу”.

Editorial board

1. Anarkulov H. - doctor of pedagogical sciences, professor.
2. Akmataliev A. A.- doctor of philological sciences, academic.
3. Bekboev I. B. - Doctor of Education, Professor.
4. Biyaliyev K. - Doctor of Education.
5. Isakov K. - Doctor of Philology, Professor.
6. Ishekeev N. - doctor of pedagogical sciences, professor.
7. Niyazov T. - Candidate of Geographical Sciences, Professor.
8. Omorov I. - Candidate of Geographical Sciences.
9. Omurbekov T. A. - doctor of historical sciences, professor.
10. Soronkulov G. - PhD.
11. Taiteliyev Ch. - main editor of magazine "El agartuu".

Тыныстанова Нуриса Ашыровна,
Ж.Баласагын атындагы КУУнун доценти, ф. и. к.

ЖОЖДУК ДИДАКТИКАНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Тыныстанова Нуриса Ашыровна,
доцент КНУ имени Ж.Баласагына, к. ф. н.

ОСОБЕННОСТИ ВУЗОВСКОЙ ДИДАКТИКИ

Tynystanova Nurisa Ashyrovna
Candidate of Philology, the associate professor

FEATURES OF HIGH SCHOOL DIDACTICS

Аннотация: Макалада ЖОЖдук дидактика, аны жогорку мектепте колдонуу, алардын негизги жоболорун студенттерге тааныштыруу маселелери козголду. Мында азыркы заманбап жогорку билим берүүнүн максаттары, принциптери такталып, окутуу процессинде студенттин инсандык сапаттарын өнүктүрүү максаты каралды.

Түйүндүү сөздөр: заманбап дидактика, окуу планы, кесиптик компетенттүүлүк, педагогикалык технология, окуу процесси, мотивдешүү, комплекстүү изилдөө.

Аннотация: В статье затронуты вопросы вузовской дидактики, применение ее в высшей школе и ознакомления студентам ее основные положения. Здесь уточнены цели и принципы современного высшего образования, предусмотрены развития личностных качеств студентов в процессе обучения.

Ключевые слова: современная дидактика, учебный план, профессиональная компетентность, педагогическая технология, учебный процесс, мотивация, комплексное исследование.

Summary: In article the questions of high school didactics, its application at the higher school and acquaintance to students her main situation are raised. Here the purposes and the principles of modern higher education are specified, development of personal qualities of students in the course of training is provided.

Keywords: modern didactics, curriculum, professional competence, pedagogical technology, educational process, motivation, complex research.

Заманбап дидактика окутуу процессине тиешелүү расмий, расмий эмес илимий билимдердин системасы болуп эсептелинет.

Жогорку мектептин дидактикасы жогорку билим берүүнүн бөтөнчөлүктөрү, ЖОЖдо окутуунун максатын аныктоого карата маселелердеги негизги, олутуу айырмачылыктар, принциптер, формалар, методдор жана технологиялар, ошону менен бирге билим берүү процессинин субъектеринин өз ара жалпылаштырылган аракеттенүүлөрүнүн өзгөчөлүктөрү менен шартталган. Негизинен жалпы

орто билим берүү жогорку кесиптик билим берүүнүн башаты болуп саналат.

Бирок, тилекке каршы, ЖОЖдук дидактика жалпы орто билим берүүнүн дидактикасынан өзүнүн алдына койгон максаттары боюнча да, принциптери боюнча да, формалары жана методдору боюнча да абдан чоң айырмачылыкка ээ.

Билим берүүнүн заманбап системасы өзүнүн алдына жогорку билимдүү, интеллектуалдык жактан терең өнүккөн, дүйнөнүн өнүгүшүнө карата эс тутуму, көз карашы терең калыптанган, жаратылыш кубулуштарын байланыштырып, тереңдигин түзүп

туруучу процессти түшүнгөн инсанды тарбиялап чыгаруу милдетин коюуда.

Азыркы учурда кесиптик билим берүүдө башка сапатка багытталган жаңы системанын принципалдуу турукташуусу жүрүүдө, бул азыркы заманбап экономиканын талаптарына ылайык келүүчү педагогикалык технологиялардагы олуттуу өзгөрүүлөр менен коштолот. Мисалы, Россияда билим берүүнүн түпкү максаттарын мындайча түшүнүү Федералдык мамлекеттик билим берүү стандарттардын (ФМББС) үчүнчү муунунда көрсөтүлгөн компетенцияларынын алкагында чагылдырылып, булардын негизинде болочок адистин кесиптик компетенттүүлүгү түзүлөрү айтылууда.

Бүгүнкү күндө компетенттүү, атаандашууга жөндөмдүү адистерди даярдоо маселелери орус окумуштуулары:

В.И.Байденконун,

А.В.Бараниковдун,

А.М.Новиковдун,

П.Н.Новиковдун изилдөөлөрүндө көрсөтүлүп келет.

Бирок бул аталган изилдөөлөрдө же компетенттүү кесипкөйдүн, же алардын айрым: экологиялык, математикалык курамдык бөлүктөрүнүн калыптануусунун, ошондой эле инсандык, социалдык, изилдөөчүлүк, коммуникативдик жана дагы башка компетенциялардын жалпы проблемалары каралган.(5)

Илимий-педагогикалык адабияттын талданышы жана орто кесиптик билим берүү (ОКББ) мекемелеринин ишмердүүлүгүнүн тажрыйбасын жалпылоо кесиптик кадрларды даярдоо маселелеринде профилдик болуп эсептелинеген окуу предметтерине чындап эле жетишсиз көңүл бурулуп жатканын көрсөттү.

Окутуунун жаңы мазмунунун, методдорунун, формаларынын жана билим берүүчүлүк жетишкендиктерди баалоонун иштелмелерин өзүнө камтуучу, заманбап кесиптик билим берүүнүн максаттарына адекваттуу, табигый-илимий циклдин жалпы билим берүүчүлүк предметтерине окутуу процессинде ортоңку звенонун болочок адисинин

кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандырууга багытталган комплекстүү изилдөөлөр атайын жүргүзүлбөгөн.

Жогорку мектептин дидактикасы - жогорку билим берүү жана жогорку мектептеги окутуу жөнүндөгү илим. Жогорку мектептин дидактикасынын милдеттери жогорку мектепте студенттердин курактык бөтөнчөлүктөрүн жана окуу-таанып билүүчүлүк ишмердүүлүгүнүн мыйзамченемдүүлүктөрүн эсепке алуу менен окутуунун мазмунун ишке ашыруу проблемаларын, өз алдынча билим алууну уюштуруу маселелерин студенттердин окуу ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугун жогорулатуунун, кесиптик ишмердүүлүккө ж.б. карата билимдерин, билгичтиктерин жана даярдык деңгээлин көзөмөлдөп-текшерүүнү уюштуруунун каражаты катары изилдөөдө турат.(2)

Ушундан улам 9-класстын базасындагы студенттер ЖОЖдук дидактиканын элементтеринин колдонулушун кароо муктаждыгы келип чыгат.

Студенттин инсандыгын жана кесиптик даярдоонун сапатын өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүү кесиптик билим берүү системасын кайра баштан түзүп чыгуунун жетектөөчү милдети.

Жогорку мектептин дидактикасы төмөндөгү проблемалардын чечилишин илимий негизге коюуга чакырылган:

- Жогорку билим берүүнүн өзүнө гана мүнөздүү максаттарын негиздөө.
- Жогорку мектептин социалдык милдеттерин негиздөө.
- Билим берүүнүн мазмунун негиздөө.
- Жогорку мектептеги педагогикалык процессти конструктирлөө жана окуу ишмердүүлүгүн жүзөгө ашыруу ыкмаларын илимий негиздөө.
- Окутуунун оптималдык жолдорун, мазмундун тандалып алынышын, методдорун, формаларын, технологияларын ж.б. аныктоо.(3)

Мектептик дидактиканын жана ЖОЖдо окутуунун теориясынын тексттик биримдигин таануу менен, алардын окшоштугу жана айырмачылыгы эмнеде экенин аныктап алуу маанилүү. Эмесе, бир катар принципаалдуу жоболорду келтирели. Буларды «Жогорку мектептин дидактикасы» окуу куралынын авторлору В.А.Попков менен А.В.Коржув айтып чыгышкан.

«Илимий билимдердин улам кийинкини өзүнө сиңирүүчүлүк принцибине негизденип белгилей кетсек, жогорку мектептин кыйла «жаш» дидактикасы белгилүү бир даражада жалпы орто билим берүүнүн дидактикасын «мурастап алышы» керек, себеп дегенде жалпы орто жана жогорку кесиптик билим берүү көпчүлүгүндө бири экинчисинин артынан удаалаш келишип, биринчиси экинчисинин негизи, пайдубалы болуп эсептелинет. Мындан тышкары, алар глобалдуу мазмундук аспектиде бири-бирине дал келишет – булардын субъекттеринин ишмердүүлүгү мурдагы муундардын тажрыйбаларын жана инсанды өнүктүрүүгө багытталган чыгармачылык ишмердүүлүктүн тажрыйбаларын өздөштүрүү болуп эсептелинет. Билимдин талкууланып жаткан булл эки тармагынын ортосунда олуттуу айырмачылыктар бар, аларды биз кең-кесири талкууга алабыз.

Биринчиден, жалпы орто жана жогорку кесиптик билим берүүнүн максаттарынын айырмачылыктары жалпы дидактикалык принциптер системасындагы басымдардын кыйла жылышууларын көңүлгө алат. Булардын эсебине ЖОЖдун төмөнкү баскычында эле кесиптик жактан маанилүү фундаменталдык билимдер катары окуу материалында камтылышын көңүлгө алуучу *кесипке багытталгандык принциби*, ошондой эле ЖОЖдордун бүтүрүүчүлөрү келечекте «жүзөгө ашырууга» тийиш болуучу ишмердүүлүк ыкмаларынын үлгүлөрү киргизилет.

Экинчиден, *билим берүүнү дифференцирлөө принциби* өзүнө гана тийиштүү бөтөнчөлүктөргө ээлик кылат – деңгээлдик кандай болсо, так эле ошондой профилдик дифференцирлөө тереңдетилет,

бул ЖОЖдук билим берүү баскычында орто мектептеги окутуунун жогорку баскычындагыга караганда кыйла так, даана берилгендиги менен байланыштуу, мында студенттердин кесиптик максаттары жана кызыкчылыктары белгиленет.

Үчүнчүдөн, жогорку мектептин дидактикасы орто мектептин дидактикасынан кескин айырмалануучу педагогикалык *өз ара биргелешип аракеттенүү процессинин субъекттери* менен мамиледе болушат: бир тарабынан, окутуу процессине кыйла көбүрөөк мотивдешкен студент, экинчи тарабынан, илим тармагында кыйла көбүрөөк квалификацияланган, окутулуп жаткан предметке ылайык келүүчү педагог. Ошону менен бирге, мында ЖОЖдун окутуучусун педагогика жана психология боюнча даярдоонун курч көйгөйү – дароо эле, иш жүзүндө студентти ЖОЖдо билим алуу үчүн зарыл минималдуу баштапкы деңгээлге чейин нөлдөн баштап бүткөрүп окутуу проблемасы орун алган.

Төртүнчүдөн, жогорку мектепте салттуу түрдө стихиялуу түзүлүп калыптанган *ишти алып баруунун формалары жана методдору* орто жана орто кесиптик билим берүүдөгүдөн айырмалуу, ушул себептүү олуттуу илимий негизделишти жана айкын методикалык чечимдердин болушун талап этет».(4)

В.И.Загвязинскийдин пикиринче, жогорку билим берүүнүн проблематикасы чөйрөсүндөгү дидактикалык изденүү жогорку мектептеги окутуу процессин өркүндөтүүнүн актуалдуу практикалык милдеттерин тактап, алып чыгуу, бул милдеттер менен байланышкан теориялык көйгөйлөрдү белгилөө, иштин методологиялык негиздерин белгилөөм менен башталышы керек. Автор жогорку мектептеги окутуу теориясын өнүктүрүүнүн төмөндөгүдөй перспективаларын белгилеп өтөт: «мурдараак иштелген педагогикалык колдонмолорду ЖОЖдук тилге «алып өтпөө», башка бир илимий тармактардан сактап калуучу идеяларды, жадесе пайдалуу иш-тажрыйбасына багытталууларды көчүрүп келбөө, мунун ордуна

ЖОЖдук дидактиканын актуалдуу окутуу теориясынын жаңы илимий окуу проблемаларын чечмелөө процессинде предмети катары иштелишинин магистралдык заманбап илимий негиздеги изилдөөлөрдү кенири жолу болуп эсептелинет».(1)
өнүктүрүү – так мына ушул жогорку мектептеги

Адабияттардын тизмеси:

1. Загвязинский В.И. Дидактика высшей школы: текст лекций / Гос. комитет СССР по народному образованию. – Челябинск: ЧПИ, 1990. – 89 с.
2. Макарова Н.С. К проблеме выявления специфики дидактика высшей школы. – Омск, 2012. – 50 с.
3. Моста А.В. Структура педагогической науки в логике целостного научного знания // Герценовский чтения «Актуальные проблемы развития педагогической науки. – СПб.: РГПУ, 2003. – 250 с.
4. Попков В.А., Коржуев А.В. Дидактика высшей школы: учеб.пособие для студ. высш. пед. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 80 с.
5. Черниченко В.И. Дидактика высшей школы: История и современные проблемы. – М.: Вузовская книга, 2002. – 150 с.

Оторбаев Б. К.

Ж.Баласагын атындагы КУУнун доценти

**ОКУМУШТУУ-МЕТОДИСТТЕР К.ИМАНАЛИЕВ МЕНЕН
Б.АЛЫМОВДУН ИЛИМИЙ-МЕТОДИКАЛЫК, ПЕДАГОГИКАЛЫК-ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК
ЭМГЕКТЕРИ**

Оторбаев Б. К.

доцент КНУ им. Ж.Баласагына

**НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ И ПЕДАГОГИКО-ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИЕ ТРУДЫ
УЧЕНЫХ-МЕТОДИСТОВ К. ИМАНАЛИЕВА И Б. АЛЫМОВА**

B. K. Otorbaev

Associate professor of KNU named after J. Balasagyn

**SCIENTIFIC-METHODICAL AND PEDAGOGICAL AND JOURNALISTIC WRITINGS
SCIENTISTS METHODOLOGISTS K. IMANALIEV, B. ALYMOV**

Аннотация: Макалада кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илиминин калыптанып бутуна турушунда өзгөчө эмгек сиңирген окумуштуу инсандар К.Иманалиев менен Б.Алымовдун илимий изденүүлөрү тууралуу кеп болот

Түйүндүү сөздөр: кыргыз адабиятын окутуунун методикасы, илимий эмгектер, обзордук лекциялар, окуу программалары.

Аннотация: В данной статье речь идет о научно-методических и педагогических трудах ученых – методистов К.Иманалиева и Б.Алымова, которые внесли неоценимый вклад в развитие методики преподавания кыргызской литературы.

Ключевые слова: методика преподавания кыргызской литературы, научные труды, обзорные лекции, учебные программы.

Abstract: This article deals with the scientific-methodical and pedagogical works of scientists – methodologists K. Imanaliev and B. Alymov, who made an invaluable contribution to the development of teaching methods of Kyrgyz literature.

Key words: technique of teaching of Kyrgyz literature, scientific papers, lectures, and educational programs.

1. Профессор К.Иманалиевдин кыргыз адабиятын окутуунун методикасы боюнча жазган илимий-методикалык эмгектери.

Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илиминин калыптанып бутуна турушунда өзгөчөлүү эмгек сиңирген окумуштуу инсан катары алгач педагогика илимдеринин доктору, профессор Киреше Иманалиевдин мисалына кайрылганыбыз ылайык. Ал 1927-жылы Ысык-Көл областына караштуу Тоң районундагы Коңур-Өлөң айылында туулуп, 1998-жылы Бишкек шаарында катуу оорудан улам дүйнөдөн кайткан.

Профессор К.Иманалиев Кыргыз мамлекеттик педагогика институтунун филология факультетин 1950-жылы, Ломоносов атындагы Москва

мамлекеттик университетинин аспирантурасын 1953-жылы бүтүргөн. Эмгек жолун пединститутту бүтөрү менен ошол эле окуу жайында окутуучу болуудан баштаган. Аталган окуу жайында өмүрүнүн акырына чейин окутуучу, улук окутуучу, доцент, профессорлук кызматтарда эмгектенип, 1975-жылдан 1988-жылга чейин кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун методикасы кафедрасын жетектеген. Кыргыз адабиятын окутуунун теориясы жана методикасы боюнча адис.

К.Иманалиев «Эмгек Кызыл Туу» ордени, «Эмгек ветераны» медалы, «Кыргыз ССРинин Элге билим берүүсүнүн отличниги» төш белгиси, Ардак Грамоталар, дипломдор менен сыйланган, «КРнын Илимге эмгек сиңирген ишмери» ардактуу наамын

алган. Ал илимдин 12 кандидатын жана 4 докторун даярдаган. 150дөн ашык илимий-методикалык эмгектерди, макалаларды жарыялаган. Мунун ичинде орто мектептер, орто жана жогорку окуу жайлары үчүн 14 окуу китеби, окуу куралдары, 4 окуу программасы бар. Орто мектептин IX-X класстары үчүн авторлоштукта жазган «Кыргыз адабияты» окуу китеби 20 жолу кайрадан басылып чыккан. Ал азыркы учурда да аталган класстардын окуу китептеринин авторлорунун бири. Негизги эмгектери булар:

1. Кыргыз мектептеринде адабиятты окутуунун жолдору. 9-10-класстар үчүн. Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1966. 119 б.
2. Методика преподавания киргизской литературы в средней школе. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора педагогических наук. Ф., 1972. 160 с.
3. Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун негизги маселелери. Ф.: Мектеп, 1973. 207 б.
4. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы. Ф.: Мектеп, 1976. 229 б.
5. Орто мектептерде кыргыз адабияты боюнча проблемалык окууну уюштуруу иши. Ф.: Мектеп, 1981. 144 б.
6. Кыргыз совет адабияты. IX-X класстар үчүн окуу китеби. Ф.: Мектеп, 1981 (авторлош).
7. Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери. Ф.: Мектеп, 1984. 176 б.
8. Кыргыз совет адабияты. Педагогикалык окуу жайлары үчүн окуу китеби. I китеп. Ф.: Мектеп, 1988. 20 б.т.; II китеп. Ф., 1990. 20 б.т.

Аталган эмгектеринин негиздүүлөрүнө келсек, анын авторлугундагы «Кыргыз мектептеринде адабиятты окутуунун жолдору» (9-10-класстар үчүн) аттуу окуу-методикалык колдонмодо (1966) адабиятты окутуу методикасынын мааниси, милдети, материалдары, формалары, тарбиялык таасири, окутуунун теориялык негиздери, тарыхы маселелери айкын факты-материалдардын мисалында илимий

жалпыланган. Китепте адабияттын тарыхын үйрөнүү курсунун коомдук-педагогикалык, көркөм-эстетикалык милдеттери, сабакты уюштуруу, анын жолдору, обзордук лекцияларды жүргүзүү, жогорку класстарда текстти талдоо иши, адабияттын тарыхы боюнча корутунду сабактардын маанилери, өз ара жайгашуусу маселелери кыргыз адабияты программасындагы конкреттүү материалдар менен органикалык биримдикте каралган.

Автор адабияттын системалык курсунда колдонулуучу жазуу иштерине да кең-кесири токтолгон. Окуучулардын көркөм-логикалык ойлоосун жанакебин өстүрүүдө, алган билимин тереңдетүүдө баяндамалардын (изложение) мааниси бир кыйла, ошондуктан алардын түрлөрү китепте таасын мүнөздөөлөрдүн, далилдүү түшүндүрүүлөрдүн жана практикалык пландагы көрсөтмөлөрдүн предмети болгон. Дилбаян (сочинение) жаздыруу иши жогорку класстарда кеңейтилүү, тереңдетилүү менен окуучулардын алган билимдерин чыңдоого, бышыктоого жана чыгармачылыгын өстүрүүгө жардам берет. Дилбаяндын окуу куралындагы түрлөрү булар: адабий-чыгармачылык темадагы дилбаян; адабий-публицистикалык темадагы дилбаян; адабий темадагы дилбаян. Жогоркуларды уюштуруунун формалары, сандык катышы, этабы, түзүмү, композициялык табияты, мазмундук белгилери, болжолдуу темалары жана жазуу иштериндеги каталарды текшерүү, баалоо маселелери таасирдүү, аргументтүү туюнтулган. Ошондой эле класстан жана мектептен тышкаркы иштердин билим берүүчүлүк, таалим-тарбия өтөөчүлүк милдеттери, касиеттери жана формалары, мазмундары да так, даана, ишенимдүү жалпылаштырылган.

Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илими боюнча биринчи докторлук диссертацияны К.Иманалиев «Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун методикасы» (Фрунзе, 1972) деген темада коргогон. Ушул докторлук диссертациянын материалдарынын негизинде жарык көргөн «Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун

методикасынын негизги маселелери» аттуу окуу куралы (1973) үч бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүм конкреттүү тарыхый проблемаларга багытталып, анда республикабыздын маданий-агартуу тармагындагы революциялык өзгөрүүлөр, алардын багыты, тартиби, мыйзамченемдүүлүктөрү, жалпы эле кыргыз адабияты боюнча билим берүүнүн күн тартибине коюлушу, башталышы, башка бир сапаттык абалга өтүшү, карама-каршылыктуу диалектикасы так жана айкын чечмеленген.

Окуу куралынын экинчи бөлүмү IV-VII класстардагы адабияттык окуу ишине арналган. Ал адабиятты окутуунун методикасынын мааниси, предмети, коомдук зарылдыгы, милдети, башка илимдерден айырмасы жана алака-катышы, өзүнө тийиштүү усул-ыкмалары, каражаттары сыяктуу актуалдуу маселелер менен башталат. Мында автор сабактын методика илиминде сыналган жана кыйла жылдардан бери колдонулуп келе жаткан төмөндөгүдөй түрлөрүн (типтерин) атайт: киришүү сабагы, негизги сабак же тексттин үстүндө иштөө; текстти талдоо; текстти жатка үйрөнүү; адабий тектер менен болчу иштер; корутунду сабак.

Методикалык эмгекте каармандын образынын үстүндө иштөөнүн негизги баскычтары аталып, алар бири-биринен маанилик-интонациялык, морфологиялык-генетикалык жактан обочолонгон жакын форма, синтездүү процесс экендиги белгиленген.

Образдарды талдоодо окумуштуу каарман эстетикалык ой-жүгүртүүнүн ыгы, чындыкты өздөштүрүүнүн формасы, көркөм чыгармачылыктын мазмунун билдирүүчү категория экендигин жетекчиликке алган. Автор анын түзүмдүк бөтөнчөлүктөрүн, реалисттик белгилерин, чындыктын фанта-зиялык «турпатынын», «көчүрмөсүнүн» окшош, шарттуу чагылышын, образ-мүнөздөрдүн өздөрүнө гана таандык ажарын, кайталангыстыгын, жекелигин, типтүүлүгүн, идеялык тереңдигин, эмоциялуулугун, таасирдүүлүгүн ж.б. байланыштарын ачуунун адабий-теориялык, илимий-методикалык негиз-дерин

чечмелеп, алгылыктуу жыйынтыктарды чыгарууга жетишкен.

Профессор К.Иманалиевдин «Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы» деген фундаменталдуу эмгеги (1976) адабиятты окутуунун уңгулуу максаты, анын методикасынын илимий предмет катары объектиси, мазмуну, милдети, элементи (окуу предмети, окутуу - мугалимдин ишмерлиги, окуу - окуучунун ишмерлиги), проблемалары: кимди жана эмне үчүн окутат (окутуунун максаты), эмнеге окутат (окутуунун мазмуну жана системасы), кантип окутат (окутуунун методу жана формасы), таалим-тарбия берүүчү багыттарын талдоо, аныктоо, түшүндүрүү, жалпылоо менен башталат. Бул студенттер үчүн окуу китебинин I бөлүмүндө IV-VII класстарда (азыркы V-VII класстар) кыргыз адабияты боюнча жүргүзүлүүчү окутуу ишинин мазмуну, формалары жана методдору каралган.

Автордун адабияттык окууну жүргүзүүнүн негизги формасы болгон сабактын типтери, структурасы, планы жана көркөм чыгармаларды үйрөнүүнүн принциптери, методдору, ыкмалары, тартиби, материалдары туурасындагы аныктамалары, ой-пикирлери, жоболору алгылыктуу жана ынандыруучу. Ушунда окумуштуу сабактын системасына, киришүү сабагына жана анын түрлөрүнө кыска, так мүнөздөмөлөрдү берген. Ошондой эле адабияттык окуу ишинде кириш аңгемеден кийин негизги сабак-текстти окуу жумушу башталары айтылган.

Профессор К.Иманалиевдин пикиринде, адабий туундунун текстин комментарийлеп окуу, талдоо - адабияттык окуу сабагынын борбордук маселеси, актуалдуу проблемасы, окуучуларга көркөм чыгармаларды үйрөтүүнүн негизги өзөгү. Андыктан бул студенттер үчүн окуу китебинде талдоонун алдына койгон милдеттери, максаттары жана принциптери туурасында айкын-ачык, кең-кесири сөз болгондугу мыйзамченемдүү.

Эмгектин II бөлүмү орто мектептин жогорку класстарында адабияттын тарыхын үйрөнүү ишинин

көп кырдуу проблемаларына арналган. Автор мында жогорку класстарда текстти талдоонун урунттуу көйгөйлөрүнө гана токтолгон, анткени буга чейинки чыккан окуу куралында ал маселелер, айрыкча, көркөм образдарды талдоо, үйрөтүү маселелери кеңири берилгендиктен, кайталап келтирип отурбай, кыскача шилтеме берүү менен чектелген.

Адабият теориясынан маалымат берүү, автордун оюнча, предмет боюнча билим берүүнүн курамдык бөлүгү гана эмес, анын илимий негизи жана өзөгү дагы. Акыйкатта адабияттын теориясыз көркөм сөз өнөрүнүн коомдук аң-сезимди эстетикалык жактан чагылдыруучу жана аны калыптандыруучу кубулуш экендигин талдап түшүнүү мүмкүн эмес. Ошондуктан эмгектин III бөлүмү аталган актуалдуу маселеге багытталып, V-VII класстарда адабият теориясын үйрөтүүнүн принциптери, формалары, баскычтары, терминдик мазмундары бир топ чыгармалардын мисалында предметтүү айкындалган жана конкреттештирилген. Окумуштуу VIII-X класстарда адабият теориясынан маалымат берүүнүн милдетин, максатын, формасын адабий-методикалык аспектиде натыйжалуу иштеп чыккан.

Өткөн кылымдын 70-жылдары мектеп окуучусуна адабий кубулуштардын суммасын саноо, таятма, супсак маалыматтарды берүүгө караганда, чыгармалардын көркөм-эстетикалык баалуулуктарына негиздеп, алардын ойлоосун жигерлештирүү, маселени коё билип, аны өз алдынча чечмелөөгө, айрым корутундуларды жасоого көнүктүрүү алда канча маанилүү болуп баштаган. Бул педагогикалык маселелерди иретке салууда кийинки кезде жалпы колдоого алынган проблемалык окутуу маселеси алда канча ийкемдүү жана реалдуу экендигин күндөгү иш практикасы далилдеген. Андыктан проблемалык окутуу маселеси психологиялык-дидактикалык категория катарында жалпы педагогика илиминин гана эмес, адабиятты окутуунун методикасынын изилдөө объектисине да айланган. К.Иманалиевдин бул багыттагы түйшүктүү иш-аракеттерин

жыйынтыктаган «Орто мектептерде кыргыз адабияты боюнча проблемалык окууну уюштуруу иши» аттуу китебинин (1981) жарык көрүшү, албетте, түзүк иш болгон. Басма сөз беттеринде эмгекке убагында оң баалар берилген. (1) Эмгектин биринчи бөлүмүндө ал кыргыз адабиятынын конкреттүү материалдарынын негизинде проблемалык сабак жүргүзүүнүн үлгүлөрүн берүүдөн мурда, окутуунун бул тиби туурасындагы дидактикалык, методикалык эмгектерди кылдат карап чыгып, айрым талаш туудурган илимий-практикалык маселелерге окумуштуу катары өз мамилесин билдирүү негизинде проблемалык окутуунун жалпы мыйзамдарынан, жол-жобосунан, системасынан кыска жана нуска маалымат-түшүнүктөрдү берүүгө жетишкен.

Ырас, проблемалык окутууну илимий изилдөөгө алууда мурдагы союздук аренада талаш туудурган маселелер эң эле арбын болуп, а түгүл методологиялык жаза басуулар да байкалган. Айрым окумуштуулар проблемалык окууну окутуунун жаңы тиби катары таанышса, кээлери предметти небактан бери практикаланып келе жаткан жарым-жартылай изилдөөчүлүк (эвристикалык), изилдөө өңдөнгөн окутуу усулдарынын өзгөртүлгөнү, андан ары өнүктүрүлгөнү катары карашкан. Дал ушул эки башка концепцияларга реалдуу мамиле жасоо аркылуу К.Иманалиев проблемалык окутуу «жаңы материалды кабылдоону, үйрөнүүнү, аны улам тереңдетүүнү, бекемдөөнү жана мурун өздөштүрүлгөн материалды жаңы материал менен байланыштырууну ичине алган» окутуунун жаңы тиби экендигин кыргыз адабияты боюнча сабактардын үлгүлөрүнүн, реалдуу факты-материалдардын негизинде далилдеген. Ошону менен катар, мында проблемалык окутуунун адабиятты окутуу сабактарынын башка типтеринен өзгөчөлүгү далилдүү, ынанымдуу аргумент-концепциялар негизинде ачылып берилген. Окумуштуу мындан тышкары проблемалык окуунун (окутуунун) негизги педагогикалык функцияларын атап көрсөтүү менен, аны кыскача аныктап, окутуунун жаңы тибине таанып билүүнүн

жигердүүлүгү, эмоциялуу-экспрессивдүүлүгү жана темпераменттүүлүгү таандык экендигине мүнөздөмө берген.

Окутуунун бул жаңы тибин уюштуруунун туруктуу каражаттары катары проблемалык кырдаал жана проблемалык суроо, маани-маңыздуу баяндоо жана тапшырмалар усулдук эмгектин 70-88-беттеринде берилип, жеткиликтүү чечмеленген. Кыргыз адабияты боюнча проблемалык окутуунун конкреттүү сабак-үлгүлөрүн берүүдөн мурун автор экинчи бөлүмдү жогорудагы каражаттардын ролун, маанисин, экспрессивдүү мүнөзүн Ч.Айтматовдун «Жамийла», К.Баялиновдун «Көл боюнда», К.Жантөшевдин «Каныбек» романдары аркылуу көрсөтүүгө жетишкен.

К.Иманалиевдин кийинки окуу китеби «Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери» (1984) деп аталат. Мында кыргыз адабиятын мектепте окутуунун актуалдуу маселелери каралган. Алардын биринчиси - кыргыз адабиятын окутуу методикасынын өнүгүшү. Автор мында кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илиминин тарыхын республикабыздагы мектептердин диалектикасынын контекстинде, орус адабиятынын, улуттук тилдин методикасы менен байланышта жана кыргыз адабияты предметин окутуунун конкреттүү тажрыйбасына таянуу аркылуу кыскача иликтеген. Экинчиси - акын-жазуучулардын өмүр жолун, чыгармачылык ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүктөрүн, негизги адабий туундуларын кыргыз адабият сабагында үйрөнүү. Үчүнчүсү - кыргыз адабияты боюнча окуучулардын өз алдынча иштөөсүн уюштуруу.

Мектептин окуу планындагы бардык предметтер окуучулардын ойлоо ишмердигин өстүрүүгө, билимдердин белгилүү бир топтомун берүүгө багытталганы менен, өз-өзүнчө алганда алар материалдык дүйнө жөнүндө толук эмес, айрым бир жагы туурасында гана маалымат беришет. Окуучу объективдүү дүйнө жөнүндө айрым, үзүм түрүндө эмес, бүтүн, толук түшүнүккө ээ болушу керек. Муну ишке ашыруу мүмкүнчүлүктөрүнүн бири - предмет

аралык байланыш. К.Иманалиев кыргыз адабиятынын методика-сында алгачкылардан болуп аталган маселенин коомдук-диалектикалык зарылдыгына, педагогикалык-психологиялык табиятына, адабий-методикалык өзгөчөлүгүнө терең мүнөздөмөлөрдү, аргументтүү жалпылоолорду берүүгө жетишкен. Китепте предмет аралык байланыш сабагын уюштуруунун мак-саты, милдети, ага даярдык көрүү, уюштуруу процесси, дарстын формаларынын көп түрдүүлүгү өндүү маселелер да сапаттуу чечмеленген.

2. Профессор Б.Алымовдун кыргыз адабиятын окутуунун методикасынан жазган илимий-методикалык, педагогикалык-публицистикалык эмгектери.

Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илиминин калыптанып, бутуна турушуна өзгөчөлүү эмгек сиңирген окумуштуу-методисттердин экинчиси - педагогика илимдеринин доктору (1994), профессор (1986) Бектурсун Алымов. Ал 1932-жылы Чүй областындагы Панфилов районунун Чорголу айлында туулуп, Ош педагогикалык институтунун кыргыз тили жана адабияты факультетин 1955-жылы, Кыргыз педагогика илим изилдөө институтунун аспирантурасын 1966-жылы аяктаган. 1998-жылы Бишкек шаарында катуу оорудан улам дүйнөдөн кайткан.

Профессор Б.Алымов эмгек жолун Ош областынын Ленин, Ноокат, Араван райондорунда катардагы мугалимдиктен баштап, андан кийин окуу бөлүмүнүн башчысы, директор болуп иштеген. 1972-жылдан өмүрүнүн аягына чейин СССРдин 50 жылдыгы атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинде (азыркы Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети) улук окутуучу, доцент, профессор, кафедра башчысы болуп эмгектенген.

Бектурсун Алымов - кыргыз адабиятын окутуунун теориясы жана методикасы боюнча адис. Илимдин 8 кандидатын даярдаган. КРнын Эмгек сиңирген мугалими наамын алган, Жазуучулар жана Журналисттер союзунун мүчөсү болгон. 200дөн

ашык илимий-методикалык эмгектери жана макалалары, бир нече окуу китептери, публицистикалары жарыяланган. Анын сценарийи боюнча «Жараланган жүрөк» фильм-спектакли тартылып, «Өмүр элестери», «Күүнүн сыры» драмалары элдик театрларда коюлган. Негизги эмгектери булар:

1. Аалы Токомбаевдин чыгармаларын мектепте окутуу. Ф.: Мектеп, 1965, 1976.
2. Жогорку класстарда жазуу жумуштарын жүргүзүүнүн айрым маселелери. Ф.: Мектеп, 1968.
3. Кыргыз совет адабиятын окутуунун айрым маселелери. Ф.: Мектеп, 1972.
4. Мектеп сочинениеси. Ф.: Мектеп, 1981.
5. Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы. I китеп. Ф.: Мектеп, 1981. 220 б.; II китеп. Ф.: Мектеп, 1984. 336 б.
6. «Биздин адабиятты» 7-класста окутуу. Ф.: Мектеп, 1983.
7. Шакиртиме кат. Ф.: Мектеп, 1983.
8. Кыргыз совет адабиятын VIII класста окутуу. Ф.: Мектеп, 1990.
9. Кыргыз адабияты. VII класс үчүн хрестоматия-окуу китеби. Б.: Мектеп, 1992, 2007. 400 б. (А.Муратов менен авторлош).
10. Кыргыз адабияты. Кыргыз орто мектептеринин 9-классы үчүн окуу китеби. Б.: Педагогика, 1999, 2002. 436 б.

Ар бирине өзүнчө токтолсок, окумуштуунун «А.Токомбаевдин чыгармаларын мектепте окутуу» (1965) деген монографиялык-методикалык изилдөөсүндө А.Токомбаевдин өмүр баянын, лирикаларын жана «Күүнүн сыры», «Жараланган жүрөк» прозаларын окутуу боюнча адабий-методикалык планда бай факты-материалдар сунуш этилип, окутуунун оптималдуу мүмкүнчүлүктөрү көрсөтүлгөн. Бул эмгекте методист-окумуштуунун мектептердеги көп жылдык иш-тажрыйбасы кадимкидей жалпылаштырылып, эксперименттин натыйжалары ишенимдүү, негиздүү пайдаланылган. Б.Алымов кыргыз адабиятынын методикасында

биринчи болуп педагогика илиминин кандидаты окумуштуулук даражасын «А.Токомбаевдин өмүрүн жана чыгармачылыгын орто мектептерде үйрөтүү» деген темада 1966-жылы коргогон.

Б.Алымов өзүнүн «Жогорку класстарда жазуу жумуштарын жүргүзүүнүн айрым маселелери» деп аталып, 1968-жылы жарык көргөн китебинде жогорку класстарда жазуу жумуштарын уюштуруунун түйүндүү, олуттуу проблемаларын адабий-методикалык планда жалпылаштырууга жигердүү умтулган. Мында ал жазуу жумуштарын орто мектептин жогорку класстарында өткөрүүнүн жолдору боюнча кыргыз адабиятын окутуунун методикасында чечиле элек маселелердин дале көп экендигин эске алуу менен, бул багыттагы бир нече жылдык өздүк тажрыйбаларын, байкоолорун жалпылап жыйынтыктоодо түзүк аракеттенген.

Анын «Кыргыз совет адабиятын окутуунун айрым маселелери» (1972) деген студенттер үчүн окуу куралынын кириш сөзүндөгү билим берүүчүлүк, таалим-тарбия этүүчүлүк баалуулуктарды туюндурган ой-пикирлери аргументтүү жана маанилүү.

Эмгектин I главасында акын-жазуучулардын өмүрүн, чыгармачылыгын окутуунун принциптери, монографиялык темаларды үйрөтүүдө мугалимдер кетирип жаткан мүчүлүштүктөр, аталган темаларды өздөштүрүүнүн түрлөрү, методологиясы жана педагогикалык, методикалык проблемалары илимий-практикалык жактан түзүк деңгээлде чечмеленген.

II главада окумуштуу К.Баялиновдун өмүр жолун, «Көл боюнда» повестин жанрдык-стилдик бөтөнчөлүктөрүнө жараша окутуунун методикасын иштеп чыккан, б.а., текстке конкреттүү талдоолор жүргүзүлүп, чыгарманын идеялык-тематикалык мазмунун, көркөм-эстетикалык касиеттерин ар тараптуу ачып, чечмелөөгө басым коюлган.

Китептин III главасы М.Элебаевдин жалпы чыгармачылыгына жана анын сөз өнөрүнө болгон кыйкымчыл мамилесине кыскача маалымат берүү, окуу программасындагы монографиялык темага делинген сааттарды болжолдуу бөлүштүрүү менен

башталат. Мында ошондой эле Ж.Турусбековдун көркөм адабияттагы, окуу программасындагы орду, акындын чыгармаларын X класста үйрөтүүнү пландаштыруу маселелери каралып, анын милдеттүү түрдө өздөштүрүүчүн сунуш этилген ырларын, «Ажал ордуна» драмасын окутуунун жолдору, ыкмалары чечмеленген.

Профессор Б.Алымовдун 1976-жылы жарык көргөн «Аалы Токомбаевдин чыгармаларын окутуу» аттуу китеби - 1965-жылы чыккан монографиясынын оңдолуп, кошумчаланып экинчи басылышы. Эмгектин I главасы акын А.Токомбаевдин чыгармаларын жана ага байланыштуу өмүр жолун IV-VII класстарда (азыркы V-VII класстар) окутууга арналган. Мында окумуштуу орто мектептердин IV-VII класстарында айтылуу сүрөткердин чыгармаларын окутууну пландаштырып, акындын балалык, өспүрүмдүк жылдарына кеңири токтолгон, пейзаждык («Жайкы таңда», «Жаралган жерим белгилүү»), саясий («Коммунизмге»), жарандык («Профессор») ырларын жана «Бүркүт менен үкү» тамсилин үйрөтүүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктаган.

II главада акындын өмүр баянын, чыгармачылыгын адабияттын системалуу курсунда окутуу маселелери каралган. Мында Б.Алымов А.Токомбаевдин сүрөткер-ойчул катары өзгөчөлүгүн, коом, заман, эл, турмуш менен алака-катышын, анын стилинин диалектикасын, чыгармачылыгынын негизги этаптарын, адабиятка келтирген көркөмдүк, поэтикалык, эстетикалык салымын ишенимдүү ачып бере алган.

Профессор Б.Алымовдун филологиялык факультеттердин студенттери үчүн жазылган «Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы» (1981) аттуу эмгеги төрт бөлүмдөн турат. Кыргыз адабияты мугалиминин жалпы эле акыл көрөңгөсү, көркөм-эстетикалык даярдыгы, чеберчилиги жаатында китептин биринчи бөлүмүндө сөз кылып, андагы өзү баамдаган өксүктөрдү окумуштуу бир кыйла объективдүү көрсөткөн.

Окумуштуу-методист өзү баса белгилеп кеткендей, IV-VII класстарда (азыркы V-VII

класстар) жазуучунун өмүр жолун өтүүгө адабияттын системалуу курсундагыдай атайы убакыт бөлүнбөйт. Портреттик материалдар автордун ошол класстарга кирген чыгармаларына байланыштуу окутулат. Класс улам жогорулаган сайын жазуучунун өмүрү, чыгармачылыгы таржымалын окутуу да татаалданып жүрүп олтурат.

Орто мектептер үчүн кыргыз адабиятынын программасында фольклордук чыгармалар окулуп бүткөн соң, жомоктордун, уламыш-легендалардын сюжетинде жазылган поэмаларды окутуу сунуш кылынат. IV класста (азыркы V класс) А.Токомбаевдин «Жетим менен сыйкырчы», V класста (азыркы VI класс) Ж.Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек», А.Осмоновдун «Толубай сынчы» чыгармалары берилген. Изилдөөдө булар ар тараптуу талданган.

IV-VII класстарда (V-VII класстар) кыргыз профессионал жазма адабиятынын өкүлдөрүнүн жыйырмадан ашык прозалык чыгармалары окутулат. Булардын ичинде бир канчалаган аңгемелер, повесттер бар. Албетте, бул чыгармаларды окутуунун сабак-үлгүлөрүнүн бардыгын китеп өз тулкусунга сыйдыра албаган. Андыктан автор прозалык чыгармалардын практик мугалимдер үчүн окутууда кыйынчылык туудургандарын гана илимий-методикалык иликтөөгө алган.

Окуу куралынын акыркы V бөлүмү драмалык чыгармаларды окутуунун методикасын камтыйт. Окумуштуу алгач драмалык чыгармаларды окутуунун теориялык-методикалык маселелеринен кабар-маалымат берет. Андан соң VI класста (азыркы VII класс) Б.Жакиевдин «Атанын тагдыры» драмасынын, VII класста К.Маликов менен А.Куттыбаевдин «Жаңыл» (азыркы IX класс) эпостук драмасынын идеялык мазмунун, образдар системасын окутуунун методикасы чечмеленген.

Профессор Б.Алымов жазуу иштеринин көйгөйлөрү боюнча кыйла жылдар бою республикабыздын көп мектептеринде тажрыйба иштерин жүргүзүп, мугалимдерге кеп-кеңешин берип, алардын пикир-сунуштарын угуп, бул

маселеге байланыштуу студент-практиканттардын аракеттерине байкоо жасап, иликтеп, эмгектенип, акыры «Мектеп сочинениеси» аттуу окуу куралын 1982-жылы жарыкка чыгарган. Китептин жалпы көлөмү 110 бет, түзүмдүк курамы үч главадан турат. Бул эмгекте мектеп дилбаяны (сочинениеси) алгылыктуу классификацияланып, алардын жалпы белгилери, касиеттери, өнүгүү тенденциялары айкындалып, дилбаян жаздыруу ишин алып баруунун методикасы иштелип чыккан.

Б.Алымовдун мектеп мугалимдерине жана студенттерге арналган «Биздин адабиятты» 7-класста окутуу» деп аталган усулдук окуу куралында (1983) адабиятты VII класста окутуунун урунттуу илимий-методикалык маселелери чечмеленген. Учурда басма сөз беттеринде колдонмого оң баа берилген. Мисалы, анда жаш аспирант, учурда белдүү методист-окумуштуулардын бири С.Батаканованын пикирин атай кетсек болот.(2)

Педагог окумуштуунун «Шакиртиме кат» деген публицистикалык китеби (1983) окурмандар арасында убагында зор кызыгууларды жараткан. Китепте чыгыш адабиятынын салттуу элдик насааттары бүгүнкү күндүн педагогикасы менен терең синтезделет. Мында мугалимдик кесип, адамды тарбиялоо, инсанды калыптандыруу иши оголе бийик даражага көтөрүлөт. Ал жылдары анчалык картайып кетпесе да, көптү көрүп-билген окумуштуу инсан катары анын бүткүл турмуштук жана педагогдук тажрыйбасы, билими, эрудициясы, интеллектиси, тилдик чеберчилиги дал ушул чыгармасына сиңдирилген.

Китептен чакан үзүндү келтирели: «Мугалимдик кесипке аралашып, жаштардын тагдырын колума алганымга отуз жылга жакындап барат. Анын жарымы мектепте, жарымы жогорку окуу жайында өттү. Экөөндө тең бир гана нерсе үчүн - Адамдын тагдыры үчүн жооптуу болдум. Бүгүндагы мойнумдагы ыйык милдет ошол - Адам тагдыры үчүн жооптуулук. Эгер бирөө менден: «Кокусунан бир укмуш болуп, он сегиз жаш курагыңыз кайрадан кайрылып келсе, кайсы кесиптен

баштаар элеңиз?» - деп сурап калса, мен эч токтолбой туруп: Мугалимдиктен, - деп жооп берер элем. Себеб дегенде, бул иш менин пешенем менен тагдырыма түбөлүк жазылган. Жамандан жакшыны, карадан акты, ырайсыздан сулууну ажырата албай, эки анжы болуп жабыркап турган жаш жанды оң жолго салып, анан акыбетин өз көзү менен көргөн устат канчалык кубаныч менен ырахатка батарын саамга элестетип көрдүңүз беле? Бирок чейрек кылымдан ашык убакыттан бери ушу кесипте жүрүп, окутуп тарбиялоо жамаатындагы жүрөк өйүгөн өкүнүчтүү өксүктөрдү да тана албайм. Бул үчүн эң биринчи сен экөөбүз жооп берүүгө тийишпиз, кадырман шакиртим. Азыр ошол онунан чыкпаган нерселердин айрымдарын сага айтып берүүгө мезгил жеттиби дейм. Ал туурасында айтпай коюуга акым жок, эгер аны купуя катып жүрө берсем, өзүмдү күнөөлүдөй сезчүдөймүн»(3) - дейт шакиртин жазган катында автор.

Андан ары устат-окумуштуу устат-мугалим деген ким экендиги, анын адеп-ахлактык турпаты, билим деңгээли, балдар менен иштешүүгө болгон жөндөм-шыгы кандай болушу керектигин ошол өз учурунун жогорулатылган талаптарынан туруп ишенимдүү чечмелеген, туура сунуштарды белгилеген жана алгылыктуу жыйынтыктаган. Бул педагогикалык-публицистикадык туунду мааниси артык болгону үчүн азыркы учурда милдеттүү окутууга деп XI класстын окуу программасына киргизилген. Ушул азыр да бул чыгарма окуучулар тарабынан жакшы кабылданууда жана андагы идеялар жаштардын атуулдук позициясынын калыптанышына көмөк көрсөтүүдө.

Б.Алымовдун «Кыргыз совет адабиятын окутуу методикасы» (1984) - 1981-жылы жарык көргөн методика окуу китебинин уландысы, экинчи китеби. Бул окуу китебинде жогорку класстардын программасындагы этаптуу чыгармалар илимий-методикалык талдоого алынып, аларды окутуу өзгөчөлүгү ачык-айкын мисалдар менен көрсөтүлгөн. Мында да биринчи китептегидей эле окуучулардын түшүнүшүүчүн татаал, талдап-жиликтеш үчүн

мугалимден кыйла мээнетти, түйшүктү, изденүүнү талап кылган көркөм чыгармаларды иргеп алгандыгы даана байкалат. Бул окуу китебинде адабиятты жогорку класстарда окутуунун актуалдуу маселелери, б.а., обзордук лекциялардын формалары, монографиялык темаларды окутуунун методологиялык, педагогикалык жана методикалык жактары, ар кандай тек-стилдеги көркөм туундуларды окутуунун өзгөчөлүктөрү, усул-ыкмалары, жолдору, каражаттары жөнүндө сөз болуп, кыргыз профессионал адабиятын системалуу курста окутуунун методикалык негиздери иштелип чыккан.

Жалпы орто билим берүүнүн мамлекеттик стандартындагы, мектептин окуу планындагы, кыргыз адабияты программасындагы өркүндөтүп өзгөртүүлөрдөн улам Б.Алымовдун авторлугунда 8-класс үчүн жаңы иштелген «Кыргыз совет адабияты» окуу китеби 1988-жылы, анын колдонмосу «Кыргыз совет адабиятын» 8-класста окутуу» деген аталышта 1992-жылы басылып чыккан. Колдонмого К.Жумалиев, Т.Галиева, С.Батакановалар илимий чөйрөдө калыс бааларын айтышкан. Окумуштуу мында кыргыз адабиятын окутуу процессиндеги мугалим менен окуучунун ишмердигинин көп кырлуу көйгөйлөрүн кылдат талдоо аракетинде болгон.(4).

Б.Алымов «Кыргыз адабиятын (1920–1990-ж.) мектепте окутуунун илимий-методикалык негиздери» деген аталыштагы докторлук диссертациясын илимий доклад түрүндө 1994-жылы Бишкек шаарында коргогон.

Түштүктө көп жыл кыргыз тили жана адабияты мугалими болуп иштегени үчүнбү, профессор Б.Алымов мектеп деп чындап күйгөн илимпоз-педагог болгон. Илимий эмгектерин да көбүнчө мына ошо мугалимдер үчүн деп методикалык колдонмо катары жазган. Өмүрүнүн акырына чейин мектептерге деп кыргыз адабияты предмети боюнча окуу китептерин түзүүгө жигердүү катышып келген. Акыркы эмгеги 9-класс үчүн «Кыргыз адабияты» окуу китеби болду. Корректурасын абалы күндөн-күнгө оорлоп баратса да, өжөрлүк менен өзү бүтүрүп, китеп устат-окумуштуунун өз каражатына көзүөткөндөн кийин (1999) басылып чыккан. Китепти мектеп мугалимдери жана окуучулар 20 жылга чукул убакыттан убакыттан бери пайдаланып келе жатышат. Жүз жылда бир жаралчу шедевр чыгарма сымал бул окуу китеби демейки окуу китептери сыяктуу тез эскирип, кедери кетүүнүн ордуна баалуулугу жогорулап, салмагы улам артууда.

Адабияттар:

1. Ишкеев Н. Проблемалык окуу китеби // Кыргызстан маданияты. 1981. 13-август.
2. Батаканова С. Методикага жаңыча мамиле // Ленинчил жаш. 1984. 18-апрель.
3. Алымов Б. Шакиртиме кат. Ф.: Мектеп, 1983. 6-б.
4. Проф. К.Иманалиев менен проф. Б.Алымовдун илимий-методикалык, педагогикалык ишмердүүлүктөрүн баяндап жазууда Н.Ишкеевдин «Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы» эмгегинин материалдары пайдаланылды.
5. Алымов Б. Жогорку класстарда жазуу жумуштарын жүргүзүүнүн айрым маселелери. Ф.: Мектеп, 1968; Аалы Токомбаевдин чыгармаларын мектепте окутуу. Ф., 1965, 1976; Кыргыз совет адабиятын окутуунун айрым маселелери. Ф.: Мектеп, 1972; Мектеп сочинениеси. Ф.: Мектеп, 1981; Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы. 1-китеп. Ф.: Мектеп, 1981. 220 б.; 2-китеп. Ф.: Мектеп, 1984. 316 б.; «Биздин адабиятты» 7-класста окутуу. Ф.: Мектеп, 1983; Шакиртиме кат. Ф.: Мектеп, 1983; Кыргыз совет адабиятын VIII класста окутуу. Ф.: Мектеп, 1990; Кыргыз адабияты. VII класс үчүн хрестоматия-окуу китеби (А.Муратов менен авторлош). Б.: Мектеп, 1992, 2007. 400 б.; Кыргыз адабиятын (1920–1990-ж.ж.) мектепте окутуунун илимий-методикалык негиздери. Илимий доклад түрүндөгү докторлук диссертация. Б., 1994. 70 б.; Кыргыз адабияты. Орто мектептин 9-классы үчүн окуу китеби. Б., 1999, 2002. 436 б.; Тандалган эмгектер. Б.: КУУ, 2012. 784 б.
6. Бектурсун Алымов. Б.: КУУнун басмаканасы, 2012. 280 б.

7. Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. Профессор Б. Алымовдун 80 жыл-дыгына карата атайын чыгарылыш. Б.: КУУнун басмаканасы, 2012. 300 б.
8. Иманалиев К. Кыргыз мектептеринде адабиятты окутуунун жолдору. 9-10-класстар үчүн. Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1966. 119 б.; Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы. Ф.: Мектеп, 1976. 229 б.; Орто мектептерде кыргыз адабияты боюнча проблемалык окууну уюштуруу иши. Ф.: Мектеп, 1980. 144 б.; Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери. Ф.: Мектеп, 1984. 176 б.; Кыргыз совет адабияты. Педагогикалык орто окуу жайлары үчүн. I китеп. Ф.: Мектеп, 1988; II китеп. Ф.: Мектеп, 1990.
9. Ишекеев Н. Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы. Б.: Эркин тоо, 1994.

Ташматов Ч. О.,

Талас мамлекеттик университетинин алдындагы кесиптик колледждин окутуучусу

Жороев А.

Талас мамлекеттик университетинин экономика-технология факультетинин окутуучусу

ҮЧ БУРЧТУКТУН БИСЕКСТРИСАСЫ ОЙГОТУУЧУ КАСИЕТКЕ ЭЭ

Ташматов Ч. О.,

преподаватель профессионального колледжа при Таласском государственном университете

Жороев А.

преподаватель факультета экономика и технология Таласского государственного университета

СВОЙСТВО БИСЕКСТРИСЫ ВЛАДЕЕТ СВОЙСТВОМ ПРОБУЖДЕНИЯ

Tashmatov CH. O.,

teacher of professional College at Talas state University

Zhoroev A.

lecturer, faculty of Economics and technology, Talas state University

PROPERTY BISECTORS OWNS THE PROPERTY REVIVAL

THE BISECTRIS PROPERTY HAS THE PROPERTY OF AWAKING

Аннотация: Студенттерди ойготуу, ар кандай татаалдыктагы кызыктыруучу түрдүү маселелер сунушталат. Мында дагы ушундай маселелердин чыгарылыштары жөнүндө сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: биссектриса, косинустар, теорема, медиана, Герондун формуласы.

Аннотация: В целях пробуждения студентов предлагаются разные задачи, различной сложности. Это обязательно скажется на конечном результате. В этой статье речь пойдет о таких задачах.

Ключевые слова: биссектриса, косинусы, теорема, медиана, формула Герона.

Annotation: In order to awaken students? Different task of varying complexity are offered. This commitment will affect the end result. In this article we will discuss such problems:

Key words: bisectrix, cosines, theorem, median, height, formula of Gerone.

Мектеп курсунда көп эле теоремалар берилип, далилдөөлөрү келтирилген. Бирок, бир теорема, биз анны эсеп чыгарууда колдонуп жүрсөк дагы, мектеп математикасынын эч бир окуу китептеринде кездешпейт. Бул теорема – үч бурчтуктун бурчунун биссектрисасынын касиети жөнүндө. Тагыраак айтканда, теорема төмөнкүдөй: «Үч бурчтуктун бурчунун биссектрисасы анын үчүнчү жагын жандаш жактарынын катышындай катышта бөлөт. Мектеп курсунда далилдөөсү жок болгондон кийин, муну окуучуларды, студенттерди кызыктыруучу, ойготуучу каражат, материал катары колдонсо болот. Ушул максатта, жогоруда сөз болгон теореманын далилденишин беребиз.

«Үч бурчтуктун бурчунун биссектрисасынын касиети». Далилдөө:

Мейли, бизге ABC үч бурчтугу берилсин. AN – биссектрисасы.

Анда, $\widehat{BAN} = \widehat{CAN}$. Үч бурчтуктун сыртынан айлана сызып, AN

биссектрисасын айлана менен кесилишкенче созобуз. Натыйжада,

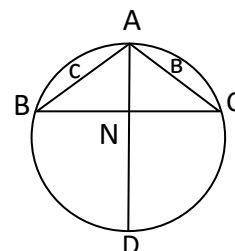
окшош үч бурчтуктарга ээ болобуз.

$\triangle ANC \sim \triangle ABD$ мындан, $b/CN = AD/BD$ катышына ээ болобуз.

$\triangle ABN \sim \triangle ACD$ мындан, $C/BN = AD/CD$. Бирок, $BD=CD$ болгондуктан: $\frac{b}{CN} = \frac{C}{BN}$ же, $\frac{b}{c} = \frac{CN}{BN}$ болот.

Сөзүбүз куру болбосун үчүн, ушул теореманын колдонулушуна бир мисал келтиребиз.

Маселе: «Үч бурчтуктун биссектрисасын анын жактарына, b, c аркылуу туюнткула.»

Чыгаруу: Берилди: $\triangle ABC$, АК-биссектрисасы, $CK = x$ десек, $AK = l$, $BK = a - x$ болот.

Биссектрисанын касиети боюнча: $\frac{c}{a-x} = \frac{b}{x}$, же $cx = b(a-x)$, $cx = ab - bx$, $x = \frac{ab}{b+c}$ болот.

Косинустар теоремасы боюнча :

$$(1) X^2 = l^2 + b^2 - 2bl \cos \alpha$$

$$(a-x)^2 = (a - \frac{ab}{b+c})^2 = (\frac{ab+ac-ab}{b+c})^2 = (\frac{ac}{b+c})^2 = c^2 + l^2 - 2cl \times \cos \alpha \quad (2)$$

$$(1) \Rightarrow \cos \alpha = \frac{l^2 + b^2 - (\frac{ab}{b+c})^2}{2bl}$$

$$(2) \Rightarrow \cos \alpha = \frac{c^2 + l^2 - (\frac{ac}{b+c})^2}{2cl} \text{ же, оң жактарын барабарлап:}$$

$$\frac{(b+c)^2 l^2 + b^2 (b+c)^2 - a^2 b^2}{2(b+c)^2 bl} = \frac{(b+c)^2 l^2 + (b+c)^2 c^2 - a^2 c^2}{2cl(b+c)^2} \text{ же,}$$

$$(b+c)^2 l^2 c + b^2 c (b+c)^2 - a^2 b^2 c = (b+c)^2 l^2 b + (b+c)^2 c^2 b - a^2 c^2 b \text{ же,}$$

$$l^2 [(b+c)^2 c - (b+c)^2 b] = (b+c)^2 c^2 b - (b+c)^2 b^2 c + a^2 b^2 c - a^2 c^2 b$$

$$l^2 (b+c)^2 [c-b] = (b+c)^2 bc(c-b) - a^2 bc(c-b)$$

$$l^2 (b+c)^2 \cancel{(c-b)} = [(b+c)^2 bc - a^2 bc] \cancel{(c-b)}$$

$$l^2 = \frac{bc(b+c)^2 - a^2 bc}{(b+c)^2} = \frac{bc[(b+c)^2 - a^2]}{(b+c)^2} = \frac{bc(b+c+a)(b+c-a)}{(b+c)^2} = \frac{4bc(b+c+a)(b+c-a)}{(b+c)^2} = \frac{4bcp(p-a)}{(b+c)^2} \text{ же, } L = \frac{2}{b+c} \sqrt{bcp(p-a)}$$

болот.

Эгерде, студенттерден медианасын бийиктигин туюнтууга болобу деген суроо түшсө, булардын да үч бурчтуктун жактары аркылуу туюнтулушун берип коюу ашыкпаштык кылбайт. Тескирисинче, алардын кызыгуусун арттырып, билимдерин толуктайт. Төмөндө медиана менен бийиктигинин үч бурчтуктун жактары аркылуу туюнтулуштарын беребиз.

Маселе: «Үч бурчтуктун медианасын үч бурчтуктун жактары a, b, c аркылуу туюнткула.»

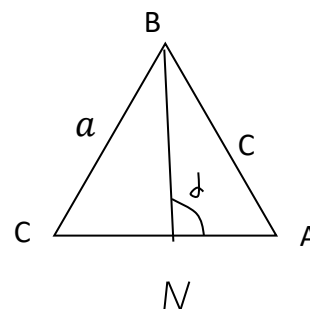
Чыгаруу: Берилди $\triangle ABC$, BN-медиана m_b , $AN=CN$.

Мейли, $\angle ANB = \alpha$ болсун.

Косинустар теоремасын колдонуп :

$$c^2 = (\frac{b}{2})^2 + m_b^2 - 2 \frac{b}{2} m_b \cos \alpha$$

$$a^2 = (\frac{b}{2})^2 + m_b^2 + 2 \frac{b}{2} m_b \cos \alpha$$

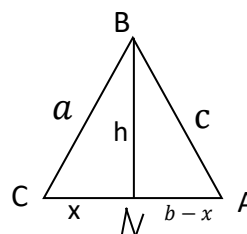
Бул барабардыктарды мүчөлөп кошуп: $c^2 + a^2 = 2(\frac{b}{2})^2 + 2m_b^2$ га ээ болобуз. Мындан,

$$m_b^2 = \frac{c^2 + a^2}{2} - (\frac{b}{2})^2 = \frac{c^2 + a^2}{2} - \frac{b^2}{4} = \frac{2c^2 + 2a^2 - b^2}{4} \text{ же, } m_b = \frac{1}{2} \sqrt{2c^2 + 2a^2 - b^2} \text{ болот.}$$

Маселе: « Үч бурчтуктун бийиктигин анын жактары a, b, c аркылуу туюнткула».

Чыгаруу: Берилди $\triangle ABC$, $h = BN$ – бийиктиги, $CN = x$ десек, $AN = b-x$ болот. Пифагордун теоремасын колдонуп: $\begin{cases} a^2 = h^2 + x^2 \\ c^2 = h^2 + (b-x)^2 \end{cases}$ мүчөлөп кемитип: $a^2 - c^2 = x^2 - (b-x)^2 = x^2 - b^2 + 2bx - x^2$ мындан,

$$x = \frac{a^2 + b^2 - c^2}{2b}.$$

Муну системанын биринчи теңдемесине коюп: $a^2 = h^2 + (\frac{a^2 + b^2 - c^2}{2b})^2$ же,

$$h^2 = a^2 - (\frac{a^2 + b^2 - c^2}{2b})^2 = \frac{4a^2b^2 - (a^2 + b^2 - c^2)^2}{4b^2} = \frac{[2ab - (a^2 + b^2 - c^2)][(a + b)^2 - c^2]}{4b^2}$$

$$= \frac{[c - (a - b)][c + (a - b)][(a + b) - c][(a + b) + c]}{4b^2} =$$

$$= \frac{\frac{4(b+c-a)}{2} \cdot \frac{a+c-b}{2} \cdot \frac{a+b-c}{2} \cdot \frac{a+b+c}{2}}{b^2}; \quad \text{же, } h = \frac{2}{b} \sqrt{(P-a)(P-b)(P-c)P} \text{ болот. Бул туюнтманы негизи } b$$

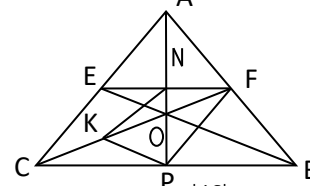
га көбөйтүп, 2ге бөлсөк үч бурчтуктун аянтына, Герондун формуласына ээ болобуз: $S_{\Delta} = \sqrt{P(P-a)(P-b)(P-c)}$.

Бул жерден студенттер үч бурчтуктун аянты үчүн Герондун формуласы менен капиеттен жолукандыктарына таң калышып, сүйүнүшөт. Ал эми күтпөгөн жерден, андоосудан мурда бөлөк жол менен далилденген формуланы көрүү, алардын математикага болгон сезимдерин ойготуп, биротоло: - Ооба, жалаң гана математика, - деген чечимдерин бекемдеп салаары турган иш.

Сөз үч бурчтуктун жана анын элементтери жөнүндө болгондуктан төмөндө үч бурчтукка байланыштуу эки маселени берип коюуну туура болот деп эсептейбиз. Медиананын касиети жөнүндө бизге «Үч бурчтуктун медианалары бир чекитте кесилишип, кесилишкен чекит аркылуу чокудан тартып эсептегенде 2:1 катышындай бөлүнүшөт.»

Далилдөө: Берилди $\triangle ABC$. $[AP]$, $[BE]$, $[CF]$ -медианалары.

АОС үч бурчтугунун орто сызыгын жүргүзөбүз.

$[NK] \parallel [AC]$ жана $[PF] \parallel [AC]$ болгондуктан $[KN] \parallel [PF]$ болот. Мындан тышкары $|KN| = \frac{|AC|}{2}$, $|PF| = \frac{|AC|}{2}$ болгондуктан $|KN| = |PF|$. Демек, төрт бурчтук PFNK параллелограмм. Анда, параллелограммдын касиети боюнча $|ON| = |OP|$ жана $|ON| = |AN|$ болуп жогорудагы теореманын туура экендиги келип чыгат. Калгандары да ушул сыяктуу далилделет.

AP жана CF медианасынын кесилиштерине ишенүү кыйын эмес. Биз үчүн медиана BE дагы O чекити аркылуу өтөрүнө ишенишибиз керек. Мейли, BE медианасы O чекити аркылуу эмес, башка O₁ чекити аркылуу өтсүн дейли, анда $|O_1N| \neq |O_1P|$ болот. Бул деген сөз төрт бурчтук PFNK параллелограмм эмес дегенди түшүнүрөт. Биз азыр эле PFNK- параллелограмм экендигин көрдүк. Демек, биздин божомолдообуз тура эмес. BE медианасы O чекити аркылуу өтөт.

Маселе: «Үч бурчтуктун жактары анын тиешелүү бийиктиктерине тескери пропорциялаш экендигин далилдегиле.»

Далилдөө: Биз $a:b:c = \frac{1}{h_a} : \frac{1}{h_b} : \frac{1}{h_c}$ болорун далилдөөгө тийишпиз. Үч бурчтуктун аянты $S = \frac{bh_b}{2} = \frac{ch_c}{2}$ болору белгилүү. Мындан $2S = ah_a = bh_b = ch_c$ болот, же $ah_a = bh_b$ барабардыгынан $\frac{a}{b} = \frac{h_c}{h_a} = \frac{1}{h_a} : \frac{1}{h_b}$ болорун көрүүгө болот. $bh_b = ch_c$ барабардыгынан $\frac{b}{c} = \frac{h_c}{h_b} = \frac{1}{h_b} : \frac{1}{h_c}$ жыйынтыгында $a:b:c = \frac{1}{h_a} : \frac{1}{h_b} : \frac{1}{h_c}$ деп жазууга болот.

Бул сыяктуу эсептердин тез-тез көрсөтүлүшү студенттердин математикалык табитин ойготуп, аларды кубаттандырат.

Колдонулган адабияттар:

1. Сборник конкурсных задач по математике с решениями В. С. Кущенко 1966 год
2. «Геометрия 7 – 11» А. В. Погорелов

Ташматов Ч.О.,

Талас мамлекеттик университетинин алдындагы кесиптик колледждин окутуучусу

Абдыбалиев Д.К.

Талас мамлекеттик университетинин алдындагы кесиптик колледждин окутуучусу

ПТОЛЕМЕЙДИН ТЕОРЕМАСЫ ЖАНА АНЫН КОЛДОНУЛУШТАРЫ

Ташматов Ч.О.,

преподаватель профессионального колледжа Таласского государственного университета

Абдыбалиев Д.К.

преподаватель профессионального колледжа Таласского государственного университета

ТЕОРЕМА ПТОЛЕМЕЯ И ЕЕ ПРИМЕНЕНИЕ

Tashmatov Ch.

Talas state university the teacher of college

Abdybaliev D.

Talas state university the teacher of college

PTOLEMYS THEOREM AND ITS APPLICATIONS

Аннотация: Бул теорема окуучулардын, студенттердин теориялык жана практикалык билимдерин кеңейтип, тереңдетүү максатын көздөйт. Андыктан анын колдонулуштары жөнүндө сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: теорема, синус, биссектриса, пропорциялаш, трапеция

Аннотация: Теорема Птолемея укрепляет теоретические и практические знания учащихся и студентов и потому, речь будет идти о данной теореме и её применениях.

Ключевые слова: теорема, синус, биссектриса, пропорционально, трапеция

Abstract: Ptolemy's theorem strengthens theoretical practical knowledge of students and therefore, we will talk about this theorem and its applications.

Key words: theorem, sine, bisector, proportional, trapezoid.

Бул теорема окуучулардын, студенттердин теориялык билимдерин кеңейтип, практикалык билимдерин тереңдетип, чыгармачыл ишмердүүлүктөрүн өнүктүрүп, аларды илим-билимге багыттайт деп ойлойбуз.

Птолемейдин теоремасы.

“ABCD ичтен сызылган төрт бурчтук болсо $AB \cdot CD + AD \cdot BC = AC \cdot BD$ болорун далилдегиле.”

Далилдөө: $\angle BCN = \angle ACD$ болгондой кылып $\angle BCN$ бурчун өлчөп коёбуз. Анда, $\triangle BCN \sim \triangle ACD$ болот. Мындан төмөнкүлөрдү жаза алабыз:

$$\frac{BC}{AC} = \frac{BN}{AD} \quad \text{же} \quad \frac{BC}{BN} = \frac{AC}{AD} \quad (1)$$

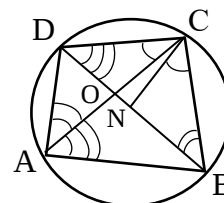
$$\triangle CDN \sim \triangle ABC, \text{ бул окшоштуктан } \frac{CD}{AC} = \frac{DN}{AB} \quad (2).$$

$$(1) \text{ барабардыктан: } BC \cdot AD = AC \cdot BN$$

$$(2) \text{ барабардыктан: } AB \cdot CD = AC \cdot DN \text{ келип чыгат.}$$

Буларды мүчөлөп кошуп: $BC \cdot AD + AB \cdot CD = AC \cdot BN + AC \cdot DN = AC \cdot (BN + DN) = AC \cdot BD$ же $BC \cdot AD + AB \cdot CD = AC \cdot BD$ барабардыгына ээ болобуз.

Птолемейдин теоремасын колдонулушуна бир нече мисалдарды келтиребиз.

“Эгерде da , db , dc үч бурчтукка сырттан сызылган айлананын борборунан анын жактарына чейинки аралыктар, R жана r бул үч бурчтукка сырттан жана ичтен сызылган айланалардын радиустары болушса: $da+db+dc=R+r$ болорун далилдегиле.”

Далилдөө: Мейли A_1, B_1, C_1 чекиттери BC , AC жана AB жактарынан ортолору болушсун. Анда, Птолемейдин теоремасы боюнча $AC_1 \cdot OB_1 + AB_1 \cdot OC_1 = C_1B_1 \cdot OA$ болот.

$$\text{же } \frac{c}{2}d_b + \frac{b}{2}d_c = \frac{a}{2}R \\ cd_b + bd_c = a \cdot R \text{ ге ээ болобуз.}$$

Ушул сыяктуу эле: $ad_b + bd_a = c \cdot R$

$ad_c + cd_a = b \cdot R$ барабардыктарын жаза алабыз.

Мындан тышкары $ad_a + bd_b + cd_c = 2 \cdot S = (a+b+c) \cdot r$ болору белгилүү.

Буларды мүчөлөп кошуп:

$$(a+b+c)(da+db+dc) = (a+b+c)(R+r)$$

же $da+db+dc = R+r$ ге ээ болобуз.

“ $ABCD$ – ичтен сызылган төрт бурчтук

$$\frac{AC}{BD} = \frac{AB \cdot AD + CB \cdot CD}{BA \cdot BC + DA \cdot DC} \text{ болорун далилдегиле}»$$

Далилдөө: $ABCD$ – төрт бурчтугунун аянты:

$$(1) S = S_{ABC} + S_{ADC} = \frac{AC(AB \cdot BC + AD \cdot DC)}{4R}$$

же ушуга эле окшош:

$$S = \frac{BD(BC \cdot CD + AB \cdot AD)}{4R} (S_{\Delta} = \frac{a \cdot b \cdot c}{4R} \text{ экендиги белгилүү.})$$

(1) жана (2) барабардыктарды барабарлап:

$$AC(AB \cdot BC + AD \cdot DC) = BD(BC \cdot CD + AB \cdot AD)$$

$$\text{Мындан, } \frac{AC}{BD} = \frac{BC \cdot CD + AB \cdot AD}{AB \cdot BC + AD \cdot CD} \text{ келип чыгат.}$$

«Эгер, $\alpha = \frac{\pi}{7}$ болсо, $\frac{1}{\sin \alpha} = \frac{1}{\sin 2\alpha} + \frac{1}{\sin 3\alpha}$ болорун көрсөткүлө»

Чыгаруу: Мейли, туура жети бурчтук $A_1, \dots, A_7$ айланага ичтен сызылган болсун. Птолемейдин теоремасын $A_1A_3A_4A_5$ төрт бурчтугуна колдонобуз: $A_1A_3 \cdot A_5A_4 + A_3A_4 \cdot A_1A_5 = A_1A_4 \cdot A_3A_5$. Үч бурчтуктун жактары каршы жактан буртардын синустарына пропорциялаш болгондуктан: $\sin 2\alpha \cdot \sin \alpha + \sin \alpha \cdot \sin 3\alpha = \sin 3\alpha \cdot \sin 2\alpha$ деп жаза алабыз. Барабардыктын эки жагын $\sin 3\alpha \cdot \sin 2\alpha$ га бөлүп:

$$\frac{\sin 2\alpha \cdot \sin \alpha}{\sin 3\alpha \cdot \sin 2\alpha} + \frac{\sin \alpha \cdot \sin 3\alpha}{\sin 3\alpha \cdot \sin 2\alpha} = 1$$

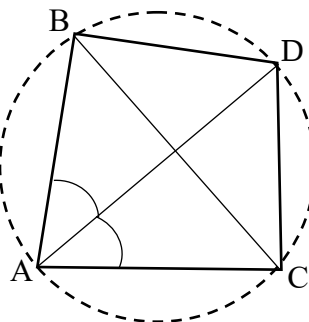
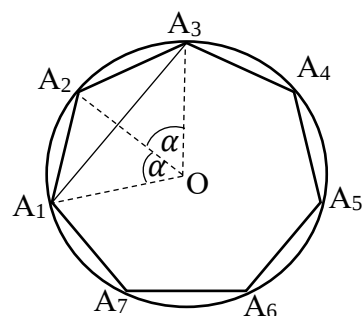
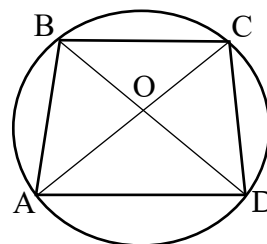
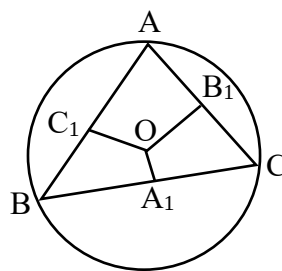
$$\frac{\sin \alpha}{\sin 3\alpha} + \frac{\sin \alpha}{\sin 2\alpha} = 1. \text{ Эки жагын } \sin \alpha \text{ га бөлүп: } \frac{1}{\sin 3\alpha} + \frac{1}{\sin 2\alpha} = \frac{1}{\sin \alpha} \text{ га ээ болобуз.}$$

“ ABC – үч бурчтугунун A бурчунун биссектрисасы сырттан сызылган

айлананы D чекитинде кесип өтөт. $AB+AC \leq 2AD$ болорун көрсөткүлө.”

Далилдөө: Птолемейдин теоремасы боюнча

$$(1) AB \cdot CD + AC \cdot BD = AD \cdot BC$$

(2) $CD=BD \geq \frac{BC}{2}$ экенин эске алып, $AB \cdot BD + AC \cdot BD = AD \cdot BC$ же,

$BD (AB+AC) = BC \cdot AD$ деп жаза алабыз. (2)ни эске алсак: $\frac{BC}{2}(AB+AC) \leq BC \cdot AD$

болуп $AB+AC \leq 2AD$ болот.

« $ABCD$ – квадрат. Сырттан сызылган айлананын CD жаасынан P чекити алынган.

$PA+PC=\sqrt{2} PB$ болорун далилдегиле»

Далилдөө: Птолемейдин теоремасын $ABCP$ – төрт бурчтугуна

колдонобуз. $AB \cdot PC + BC \cdot AP = AC \cdot PB$ квадраттык жагын а болсун десек:

$a \cdot PC + a \cdot AP = a\sqrt{2}PB$ же, $a(PC+PA) = a\sqrt{2}PB$

$PC+PA=\sqrt{2} PB$ болот. « $ABCD$ – параллелограмм.

A аркылуу өткөн айлана AB ,

AC , AD кесиндилерин P , Q , R чекиттеринде кесип өтөт.

$AP \cdot AB + AR \cdot AD = AQ \cdot AC$ болорун көрсөткүлө»

Көрсөтүү: Птолемейдин теоремасын $APQR$ төрт бурчтугу үчүн жазабыз:

$AP \cdot RQ + AR \cdot QP = AQ \cdot PR$ (1)

$\angle ACB = \angle RAQ = \angle RPQ$, $\angle RPQ = 180^\circ - \angle PAR = \angle ABC$

Демек, $\Delta RPQ \sim \Delta ABC$. Мындан ,

$\frac{AB}{RQ} = \frac{BC}{QP} = \frac{CA}{PR} = k$ же, $AB = kRQ$

$AD = BC = k QP$

$CA = k PR$ болот.

$AP \cdot \frac{AB}{k} + AR \cdot \frac{AD}{k} = AQ \cdot \frac{AC}{k}$ же,

$AP \cdot AB + AR \cdot AD = AQ \cdot AC$ келип чыгат.

Окуу китептериндеги кээ бир маселелерди чыгарууда да Птолемейдин теоремасы колдонуларын төмөнкү мисалдардан көрүүгө болот.

А.В.Погорелов. Геометрия 7-11 §14 №38

«Тен капталдуу трапециянын негиздери 10 см жана 24 см, каптал жагы 25см. Трапециянын аянтын тапкыла.»

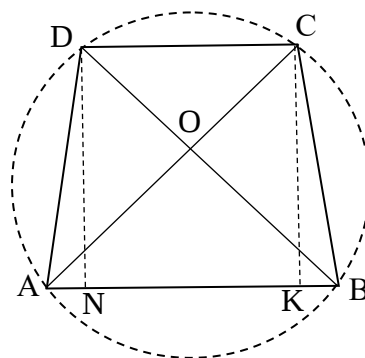
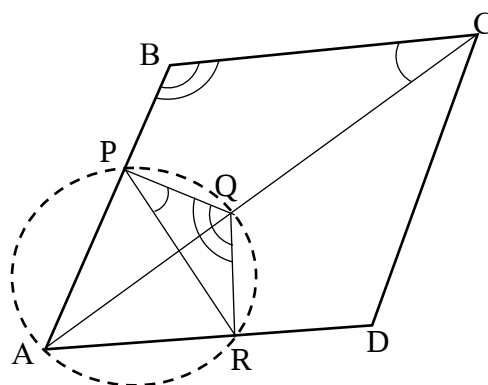
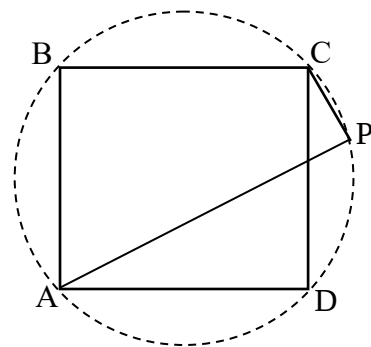
Чыгаруу: Берилди: $ABCD$ – тең капталдуу трапеция.

$CD=10$, $AB=24$, $AD=BC=25$

Табуу керек: $S_{mp}=?$

Чыгаруу: $BD=AC=x$ болсун десек,

Птолемейдин теоремасы боюнча:

$$x^2 = AD \cdot BC + CD \cdot AB \text{ же,}$$

$$x^2 = 25 \cdot 25 + 10 \cdot 24 = 625 + 240 = 865,$$

$$x = \sqrt{865} \text{ болот.}$$

$$AC=BC=y \text{ болсун десек, } 2y+10=24, y=7 \text{ болот.}$$

$$h=DN=\sqrt{865-289}=\sqrt{576}=24 \text{ болуп, аянты } S_{\text{тр}}=\frac{CD+AB}{2} \cdot h = \frac{10+24}{2} \cdot 24 = 17 \cdot 24 = 408 \text{ болот.}$$

А.В. Погорелов. Геометрия 7-11 §14 №39

«Тең капталдуу трапециянын узун негизи 44м,

каптал жагы 17м жана диагонали 39м.

Трапециянын аянтын тапкыла.»

Чыгаруу: Берилди: $ABCD$ – тең капталдуу трапеция

$$AB=44, BD=AC=39, AD=BC=17$$

Табуу керек: $S_{\text{тр}}=?$

Чыгаруу: Птолемейдин теоремасы боюнча: $BD \cdot AC = AD \cdot BC + CD \cdot AB$ же,

$$39^2 - 17 \cdot 17 + CD \cdot 44 \text{ болот. Мындан } 39^2 - 17^2 = 44 \cdot CD, \quad (39-17)(39+17) = 22 \cdot 56 = 44 \cdot CD \text{ же, } 44 \cdot CD = 1232, \\ CD = \frac{1232}{44} = 28$$

$$AN=BK=x \text{ болсун десек, } 2x+28=44, x=8 \text{ болот.}$$

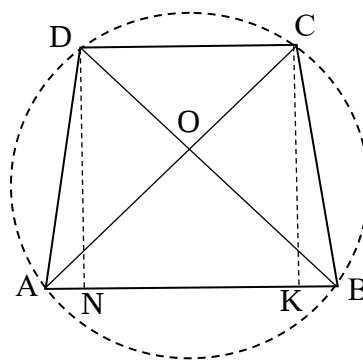
$$h=DN=\sqrt{39^2-36^2}=\sqrt{(39-36)(39+36)}=\sqrt{3 \cdot 75}=\sqrt{225}=15, \quad h=15$$

$$\text{Анда, трапециянын аянты: } S=\frac{28+44}{2} \cdot 15 = \frac{72}{2} \cdot 15 = 36 \cdot 15 = 540, \quad S_{\text{тр}}=540 \text{ болот.}$$

Мезгил-мезгили менен студенттерге, окуучуларга окуу китебиндеги эсептерден башка мазмундагы маселе, мисалдарды сунуштоо аларды жандандырып, ойготуп, математикага болгон кызыгууларын күчтөндүрөрү түшүнүктүү. Птолемейдин теоремасына окшогон маалыматтар шыктандырып, мен да ушул сыяктуу бир нерсе тапсам дегизип, изденүүгө түртөт.

Колдонулган адабияттар:

- 1) В. В. Прасолов «Задачи по планиметрии» Часть I
- 2) А. В. Погорелов «Геометрия 7-11»
- 3) «Алгебра жана анализдин башталышы 10-11» А. Н. Колмогоровдун редакциялоосунда.

Оморов Ибраим Оморович,
Ж.Баласагын атындагы КУУнун профессору
Курманбекова Айгөкүл,
Ж.Баласагын атындагы КУУнун магистранты
БАЛЫКЧЫ ШААРЫНЫН ӨНҮГҮҮСҮНДӨГҮ СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА
ЭКОЛОГИЯЛЫК ПРОБЛЕМАЛАР

Оморов Ибраим Оморович,
профессор КНУ имени Ж.Баласагына
Курманбекова Айгокул,
магистрант КНУ имени Ж.Баласагына
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ
ГОРОДА БАЛЫКЧЫ

Omorov I. O.,
Professor of KNU named after J. Balasagyn
Kurmanbekova A.,
graduate student of KNU named after J. Balasagyn
SOCIO-ECONOMIC AND ENVIRONMENTAL PROBLEMS OF DEVELOPMENT BALYKCHY
CITY

Аннотация: Макалада Балыкчы шаарынын өнүгүүсүндөгү социалдык-экономикалык жана экологиялык проблемалар, азыркы убактагы калктын жашоосу, өнөр жай тармактарынын өнүгүүсү, ошондой эле шаардын учурдагы экологиялык абалы тууралуу кеп болот.

Негизги сөздөр: социалдык абал, социалдык-экономикалык көйгөй, тышкы шарт, ички фактор, токой чарбасы.

Аннотация: В статье рассматривается социально-экономические и экологические проблемы развития города Балыкчы. Еще одна цель - обследование уровня жизни населения, развития отраслей промышленности, а также экологического состояния города.

Ключевые слова: социальное положение, социально-экономические проблемы, внешние условия, внутренний фактор, лесное хозяйство.

Abstract : Consideration of socio-economic and environmental problems of development of the city of Balykchy. Tracking the life of the population at the present time, the development of industries, as well as the ecological state of the city.

Key words: social situation, socio-economic problems, external conditions, internal factor, forestry

Балыкчы шаары Ысык-Көл облусунун эң маанилүү чарбалык борбору болуп саналат жана мааниси боюнча облустун экономикасын өнүктүрүүдөгү таянган ресурстарынын бири катары чыгат. Өз тарыхын ал балыкчылардын Бачино деген кичинекей айылынан баштаган, 1909-жылы Рыбачье поселогу болуп кайра аталган. Шаар статусун 1954-жылы алып, Советтик Кыргызстандын ири транспорттук - өнөр-жай түйүнү катары өнүгө баштаган. Илгери "Улуу жибек жолунун" ашыруучу пункту болгон.

Балыкчы облустук маанидеги шаар, анын курамына Орто-Токой айылы кирет. Шаардын жалпы аянты 1954 гектарды түзөт. Балыкчы Ысык-Көл облусунун батыш бөлүгүндө Ысык-Көл, Чуй жана Нарын облустарынын кошулган жеринде КЭРдин чек арасынан ("Торугарт" ККП) 350 км алыстыкта жайгашкан. Шаар Кыргыз Республикасынын борбору Бишкек шаарынан түштүк-чыгышында 175 км аралыкта, Нарын облусунун административдик борбору Нарын шаарынан түндүк тарапта 180 км жана Ысык-Көл облусунун административдик борбору Каракол шаарынын батышында 220 км аралыкта турат.

Ысык-Көлдүн жээги менен шаардын узундугу 10 км түзөт. Шаардын кендиги 3,5 километрге жакын. Шаардын түштүк чеги көл менен чектелет (суунун кичирейген абсолюттук белгиси 1607 м) Күцгөй-Ала-Тоо кыркасы тараптан түндүк чек арасы 1670-1680 м. түзөт. Көлдүн жээгинде кеме токтоочу жайлар, пристандар, кеме башкармалыгы, кеме куруучу-кеме оңдоочу ишканалар, темир жол станциясы жана жүргүнчүлөр вокзалы жайгашкан.

Балыкчы шаарынын рельефи түндүктөн түштүккө карай жантаймасы бар тегиздикти элестетет. Максималдуу жантаюусу 5-7%. Шаарды пландоодо жердин рельефтик өзгөчөлүгү эске алынган. Шаардын жер кыртышы таштуу, гумуска (чириндиге) жарды жана кургак климат менен айкалышканда табигый биологиялык өнүмдүүлүгү өтө төмөн делип мүнөздөлөт.

Балыкчы шаарынын климаты континенталдуу. Шаардын климатынын өзгөчөлүгү батыштан тез-тез болуп туруучу, ылдамдыгы секундада 25-28 метрге чейин жетүүчү "Улан" шамалы менен мүнөздөлөт. Атмосфералык жаан-чачын жылына аран; дегенде 100 мм ден

ашат жана айрыкча жаан түрүндө гана болот. Кар сейрек болот, бир жылда кар жаткан күндүн саны болжолдуу 7-10, кардын калыңдыгы 5-8 см ге

барабар. Көл жээгиндеги суу кыш мезгилинде тоңбойт.

Калктын саны, бардыгы (адамдар)	47 286
Анын ичинен: эркектер, бардыгы	22613
Анын ичинен: 0-15 жашка чейин	7438
16-62 жашка чейин	14 072
63 жашта жана андан жогору	1103
Аялдар, бардыгы	24673
Анын ичинен: 0-15 жашка чейин	7342
16-59 жашка чейин	14 891
60 жашта жана андан жогору	2440

1-таблица. Балыкчы шаарынын калкы

Балыкчы калкы негизинен Кемин, Кочкор, Тоң, Ысык-Көл райондорунун тургундарынан калыптанган. Бирок, анча-мынчалары

Кыргызстандын жана СССРдин бардык райондорунан Балыкчыга келишкен.

Категорияга карата калктын аярлуу катмарынын саны:	1021
Жөлөк пул алуучу аз камсыз үй-бүлөлөрдүн саны	230 үй-бүлө/ 665 балдар
Пенсионерлер	5380
Инвалиддер	балдар - 307 анын ичинен: 18 жашка чейин- 241 ДЦП-63 ВИЧ-3
Согуштун жана ооруктун ардагерлери	Согуштун ардагери – 1, Ленинграддын курчоосунда калгандар – 2, Ооруктун ардагери - 5

2-таблица. Калктын социалдык абалы

Шаарда 28 ири ишкана бар, анын ичинде 8 өнөр жай ишканалары.

2017-жылдын негизги социалдык-экономикалык жетишкендиктери:

өсүү темпи :

- акы төлөнүүчү кызмат - 99,4 %;
- чекене товар жүгүртүүнүн көлөмү - 133,1 %
- өнөр жай продукциясынын көлөмү - 97,6 %.

Негизги социалдык-экономикалык көйгөйлөр:

- социалдык инфраструктураны андан ары өнүктүрүү; билим берүү, саламаттык сактоо жана маданият тармактарынын материалдык-техникалык базасын жакшыртуу; тейлөө көрсөтүү кызматтардын сапатын жакшыртуу; өнөр жай ишканаларын өнүктүрүү.

Темир жол транспорту. "Кыргыз темир жолу" Мамлекеттик ишканасынын "Рыбачье" темир жол станциясы шаардын батыш бөлүгүндө жайгашкан. Станциянын жол тарамы 3 жолдон турат, анын ичинде: 1 башкы, 4 кабыл алып - жөнөтүүчү, 3 жүктөөчү - жүк түшүрүүчү.

Станция туюк болуп саналат жана поезддерди кураштыруу жана бөлүштүрүү ишин аткарат. ТЖСнын өзгөчөлүгү - темир-жол-суу аралаш операцияларын аткаргандыгында. Жүргүнчүлөр поезди "Бишкек-Балыкчы" жана "Ташкент- Балыкчы"

багыты боюнча жүрөт, жай мезгилинде 3-4 жүргүнчү вагондору менен күн сайын каттайт.

Колдонуудагы 1-категориядагы шоссе темир жолду кесип өткөн жер автоматтык шлагбаум, электр жарыгы, автоматтык жарык жана үн сигналдарын берүүчүлөр менен жабдылган.

Автомобиль транспорту. Шаарда бир катар авто транспорттук ишканалар иштейт ("Автовнештранс" АКсы, "Кыргызтрансавто" АКсы, "Кыргызалтын" АКсы). Автобазалар Ысык-Көл, Нарын жана башка облустардын элдик-чарбалык ар кандай жүктөрүн ташышат.

Шаардын батыш бөлүгүндө жүргүнчүлөрдүн авто вокзалы жайгашкан. Ээлеген аянты 0,5 га, залдын сыйымдуулугу 70 адам.

Шаардык жүргүнчүлөрдү ташуу эки мини автобустук маршруту менен жеке компаниялар (ЖЧК "Кызыл Саз Транс") тарабынан ташылат.

Суу транспорту. "Ысык-Көл" кемчилиги" Мамлекеттик ишканасы суу транспорту менен жүктөрдү ташыган республикадагы уникалдуу жапжалгыз ишкана болуп саналат. "Ысык-Көл" кемчилиги 1926-жылы өз алдынча ишкана катары түзүлгөн. Азыркы учурда Балыкчы шаарында 2 порту, Каракол шаарында 1 порту жана Түп районунун Күрмөнтү айылында пристаны бар. Ысык-Көлдүн жээги боюнча 8 маяк курулмалары бар.

Эксплуатациялоодо кубаттуулугу 600 ат күчүнө барабар "Ост" жана "Норд" буксирдик теплоходдор, "Сан Таш" маневр теплоходу, жүк көтөрүмдүүлүгү 1000 тоннадан болгон "Нарын", "Двина", "Ока" жана "Обь" 4 жүк ташуучу баржа жана жүк көтөрүмдүүлүгү 5 тоннадан болгон 3 калкып жүрүүчү кран бар.

Балыкчы пайдалуу геосаясий жана экономикалык-географиялык абалга ээ, анын мүмкүнчүлүктөрү жетишсиз пайдаланылууда. Бул биринчи кезекте жүктүн /жүргүнчүлөрдүн агымын бөлүштүрүүдө таяныч борбор катары Балыкчынын потенциалынын начар пайдаланылып жаткандыгында, ири транспорттук түйүндөрдөн жана транспорттук инфратүзүмдөрдөн, ошондой эле ишкер коммуникациялар үчүн региондук борбор катары пайда табуунун жетишсиздигине тиешелүү.

Сапаттуу кесиптик билим берүүнүн маанисинин өсүп жаткан тышкы шарттары шаарда логистика чөйрөсүндө адистерди даярдоо жана облуста туристтик секторду тейлөө боюнча адистерди даярдоо жаатында көп иштерди аткарууну талап кылат. Балыкчы шаары стратегиялык жактан маанилүү аймакта жайгашкандыктан, логистика жана туризм үчүн кадрларды даярдоо маселеси учурда өтө курч турат десек жаңылышпайбыз.

Ыңгайлуу тышкы шарттар жана начар ички факторлор. Кыргызстанда белгиленген жалпы экономикалык өсүштүн позитивдүү тышкы факторлорун пайдаланууга Балыкчыда салыштырмалуу ыңгайсыз ишкердик климаттын болушу жана ачык инвестициялык саясаттын жоктугу тоскоолдук жаратат.

Бир катар тышкы рынокторго чыгуу үчүн объективдүү ыңгайлуу тышкы шарттар шаарда транспорттук-логистикалык борборлордун жана туристтик секторду тейлөө үчүн аянтчаларды калыптандыруу боюнча Балыкчынын мүмкүнчүлүктөрү менен айкалышат. Ошону менен бирге эле инновациялык потенциалды жана технологиялык базаны өркүндөтүүнүн мүмкүнчүлүктөрү жетишсиз пайдаланылып жаткандыгы көрүнүп турган иш, бул Балыкчынын позициясын региондо жокко чыгарууга алып келет.

Шаардын тышкы чөйрөсү Кыргызстандын эл аралык уюмдар жана эл аралык финансылык институттар менен активдүү кызматташуусун жана ТКЧ, билим берүү жана инфратүзүм жаатында эл аралык программаларга катышуунун жаңы мүмкүндүктөрүн ачуу менен мүнөздөлгөн ыңгайлуу кырдаалды түзөт. Бул жагдайлар эл аралык уюмдар менен кызматташуу боюнча шаардын активдүү позициясы менен байланышкан ички оңтойлуу факторлор менен айкалышып, шаар чөйрөсүн өнүктүрүүнүн натыйжалуу стратегиясынын негизин түзүүгө, калктын жашоо шартын жакшыртууга,

инфратүзүмдөрдү жана ТКЧны өнүктүрүүгө мамлекеттик жана жеке инвестициялоонун көлөмүн өстүрүүгө мүмкүндүк берет.

Балыкчы шаарынын белгилүү бир этапта аны өнүктүрүүнүн республикалык деңгээлдеги маанисин жоготуусу шаарда олуттуу социалдык-экономикалык демилгелердин жоктугу менен байланыштуу болсо, дал ошондой эле жергиликтүү элитанын кызыкчылыктарынын ар кайсы багытта экендигине дагы байланыштуу. Мында Балыкчы шаарынын келечегин долбоорлоо боюнча ачык биргелешкен иштерди улантуу, республикалык деңгээлдеги ошондой эле жергиликтүү элитанын жана калктын кызыкчылыгынын деңгээлинде белгиси бар долбоорлорду издөө зарыл. Токойлор Кыргызстандын жалпы эсеп менен 350 миң гектар жерин ээлейт. Эс алуучулардын көбөйүшү токойлор үчүн да бир кыйла экологиялык проблемаларды жаратып жатат. Токойлорду сактап калуу үчүн Ысык-Көлдө аларды кыюуга мораторий жарыяланган. Анткен менен бак-дарактарды мыйзамсыз кыйган учурлар басылган жок.

Кыргызстанда токойлор тоолуу болуп саналат. Республиканын жалпы аянты 3млн. 267миң гектар болсо, анын 864миң гектарын токойлор ээлейт. Буга чейин ар 10 жыл сайын пландык түрдө токойлор кыйылып, инвентаризация жүрүп турган.

Балыкчы токой чарбасы 1967-жылы Кыргыз ССРинин Министрлер Советинин чечими менен уюштурулган. Акыркы токойлорду жайгаштыруу иш-чаралары 2010-2011-жылдары Айлана-чөйрөнү коргоо боюнча Мамлекеттик Агенттигинин токой жана аңчылыкты жайгаштыруу департаменти тарабынан жүргүзүлгөн. Балыкчы токой чарбасы 4562,15 га аянтта мамлекеттик токой фондусунун жерлерин башкарат, анын ичинен 1976,2 га токой баскан аянттар. Жалпы аянттын :- 2293,9 га Ысык-Көл районунун, 2257,4 га Тоң районунун жана -10,86 га Балыкчы шаарынын административдик аймактарынын чегине жайгашкан.

Тышкы ресурстардын олуттуу чектелген шартында Балыкчы шаарына өз өнүгүүсүндө артыкча өз мүмкүнчүлүктөрүнө гана таянууга туура келет. Андыктан, шаарды жагымдуу жана өнүгүү жолундагы коомчулук катары атаандаштык курчоосунда сактап калуу үчүн, кыйла аз ресурсту талап кылган, атаандашууга жөндөмдүүлүгүн жана шаар уникалдуулугунун башатынан алганда, максималдуу натыйжалуу артыкчылыктуу багытты тандап алуу зарыл. Аларга төмөнкүлөрдү кошууга болот: "Ысык-Көл дарбазасы" контекстинде өзүнүн туристтик потенциалына күч берүү; шаардын логистикалык функциясын өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүү; республикалык деңгээлде тематикалык маданий-окуялуу, анын ичинде экология менен байланышкан долбоорлорду ишке ашыруу үчүн каражаттарды тартуу керек.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Асаканов А.А., Осмонов О.Ж., Кыргызстандын тарыхы . Бишкек.2002
2. Биз тандаган чыйыр жол. (Т.Ибраев атындагы кесипчилик лицейине 30 жыл); Балыкчы 1999

3. Балыкчы шаары: өнүгүү стратегиясы жана аны ишке ашыруу планы(кыргызча, орусча); Балыкчы 2017
 4. Бообекова С.Б., Ниязов Т.З. Геохимиянын экологиялык проблемалары. Бишкек. 2012. 54-бет
 5. Виткович С.; С вами по Киргизии . М. 1958
 6. Головкова А.Г. Растительность Центрального Тянь-Шаня. Фрунзе, 1959.
 7. Город Рыбачье. Краеведческий очерк. Ф.1972 43-44- бет
 8. Гужин Г.С., Чормонов Б.Щ. Рыбачье шаары Ф.1972 33-36-бет
 9. Демографический ежегодник КР 1999-2003 гг. Годовая публикация.; Бишкек 2004
 10. Жумагулов Ж. Алтын дарбаза. Б . 1998
 11. Исаев А., Алиев Э., Токомбаев Ш. Тоо койнундагы көгүлтүр бермет. Ф. 1982 Койчиев М. Кыргызстандын жаратылышы жөнүндө очерктер
 12. Кадыркулов М. Кыргызстандан физикалык географиясы. Бишкек 2012ж.
 13. Климат Киргизской ССР. Под. ред. Рязанцевой. Фр, 1965.. Фрунзе, «Илим». 1977
 - Н. Курбатов В.В., Писарской Е.Г., Архитектура Советской Киргизии. М., 1986
 15. Кыргызстандын географиясы . Энциклопедия Б. 2010
 16. Мамадалиев Э. Ысык- Көл Ф. 1979
 17. Шакитов Ш, Токомбаев Ш. Келечектүү Балыкчы. Б . 2005
 18. Шакитов Ш. Төртүнчү вариант. Б. 2000
 19. Ысык -Көл облусу. Энциклопедия. Б. 1995
 20. Ар түрлүү энциклопедиялар ; "Балыкчы" газетасы; "Ак-Куу" журналы ж.б
- Интернет булактары:
1. www.google.kg
 2. www.turmush.kg

Ислам Д.А.,

доцент Международного Казахско-Турецкого университета имени К.А.Ясауи

Жанибеков М.З.,

магистр Международного Казахско-Турецкого университета имени К.А.Ясауи

НАЧАЛО ИГРОВЫХ ДЕТАЛЕЙ В КАЗАХСКИХ СТИХОТВОРЕНИЯХ «ВИДЫ КАЛАМБУР» - ПОЭТИЧЕСКИЙ МЕТОД В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ЦЕЛЕ

Ислам Д.А.,

Қ. А. Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, «Қазақ филологиясы» кафедрасы доценті

Жанибеков М.З.,

«Жалпыакадемиялық ағылшын тілі» кафедрасы магистрі

ҚАЗАҚ ӨЛЕҢІНДЕГІ ОЙЫНДЫҚ БАСТАУЛАР «КАЛАМБУР ТҮРЛЕРІ»-КӨРКЕМ МАҚСАТТАҒЫ ПОЭТИКАЛЫҚ ТӘСІЛ

Islam D. A.,

associate Professor of the International Kazakh-Turkish University named after K. A. Yasawi

Zhanibekov M. Z.,

master of International Kazakh-Turkish University named after K. A. Yasawi

The playground of Kazakh poetry “Kinds of puns” The artistic purpose of the poetic method

Аннотация: В этой статье, поэт Ж.Жақыпбаев откроется нам как мастер облика дающий игровые детальные черты и юмористические элементы поэзии своим авторским стилем. Автор парадоксальным образом умудряется сочетать академическую (а порой и строго-классическую) форму стиха с нарочито-усложненной содержательной фактурой, т.е. автор не стремится облегчать свои произведения для своей аудитории. Мастерство поэта характеризуется как развивающий комическую эмоцию у читателя.

Ключевые слова: Виды Каламбур, игровая черта, авторская позиция, игровые оттенки, комический эффект.

Аннотация: Мақалада, ақын Ж.Жақыпбаев шығармаларына тән ойындық сипат дарытушы күлкі элементтерінің автор бейнесіне қатыстылығы мен шеберлігінен танылуы жан-жақты сипатталады. Шығарманың сыртқы қалыбына бағыттау арқылы күрделіні жеңіл қабылдауға ықпал ететін тәсіл қолданысындағы автордың бейтараптығы мысалдармен дәйектеледі. Шығармаларындағы ойындық сипат образдау, көркемдік ойлау, сөзбен ойнау арқылы да танылады. Ақын шеберлігінен көрінетін оқырманға комикалық эмоция дарытушы қырлары айқындалады.

Кілт сөздер: Каламбур түрлері, ойындық сипат, авторлық позиция, ойындық реңк, комикалық әсер.

Abstract: In this article, it describes the versatility and mastery of elements of laughter and characteristically gaming essences inherent in the author and characteristic of the poet Zh. Zhakypbaev. With the help of an indication of the appearance of the work, the author's neutrality is demonstrated by examples of the perception of a complex by an easy way. The author is famous for the game description of the image, artistic thinking and the use of the Game of Words in his works. Skills of the poet clarify the features of inculcating comic emotions for the reader

Key words: kinds of puns, property of game, author's position, style of wordplay, comical impact.

Суреткер ақын Жұматай Жақыпбаев туындыларындағы күлкі элементтері автор бейнесінен, оның қаламгерлік шеберлігіне танылып отырады. Күлкінің бұл көрінісі ақын өлеңдеріне ойындық сипат дарытады. Мұндағы күлкі түрі оқырмандық қабылдауға көбірек қатысты болғандықтан, оны арнайы қарастырамыз. Жұматай жырларын оқыған оқырманның көңілінде көбінесе

серілік сезімі ұялап, мұнды әлемнің өзін езу тарта қабылдау ерекшелігі байқалады. Ақын өлеңі қабылдаушының жан дүйнесінде бірнеше сезімді қатар оятушы, тіпті кереғар сезімдер шарпысуының арасында қалдырып, әрі-сәрі күйге түсіруші сиқырлы сазымен баурап алатын. Оның туындыларының жұмбақ боп көрінетін тағы бір қасиеті осында. Ақынның лирикалық қаһарманының

асқақтық пен кішіпейілділік, аңғалдық пен көркем қуақылық қатар өрілген бейнесінің автордың өз тұлғасымен керемет үйлесім табатыны да осы тұс. Жұматайдың өмірде де әзілге бейім екендігін, әзіл болғанда да жалаң, жеңіл емес, тереңінен тамыр тартқан, астарында ашу- ызасын, наласын тұншықтырған, өмірлік тәжірибенің қатпар-қатпарларынан алынған, бірнеше ойды қатар берерлік аса салмақты қалжың болған. Оның өмірде айтқан әзілдерінің ішінен юмор мен иронияның ара жігін ажыратып алу қиын. Сонда да әзілдей айтқан кейбір сөздеріндегі иронияны оның қаламдас достарының естеліктерінен көре аламыз. Мәселен, біз жоғарыда Ө.Ақыпбековтің естелігінде айтылған ақынның іштарлығы бар редакторға "(...) сізге сыра ішу керек және көп ішу керек... Сыраны көп ішсеңіз ішіңіз кең болады",- деген ақынның өмірлік қалжыңының біріне тоқталып өттік. Мұндағы қалжың таза иронияға құрылған. Оның ащы мысқыл-әжуа жоқ әзілдері де көп мағыналылық сипатымен көрінеді. Бір ғана мысал келтірелік. Қ.Әлімбек Жұматайдың өмірлік әзілдеріне тоқтала келіп, енді бірде облыстық радиодағы журналист досы Токтасын Сүгірбековке көшеде жолыға қалғанда:

Ассалаумағаләйкум Суан ақын,
Қиярдың бөшкесіндей жуан ақын.
Сені көрсем боламын сүр жегендей,
Бірдеңе қалған жоқ па суаратын,

деп әзіл тастапты", - дейді [1]. Ақын айтқан осы бір шумақ өлеңнің үшінші қатарына назар аударалықшы. "Сені көрсем боламын сүр жегендей" деген бір жолдың өзі екі бірдей мағына туғызып тұр. Біріншіден, мұнда автор досының сыртқы келбетіне, пейілінің кеңдігіне көңілі толатындығын білдірсе, екіншіден, өзінің оны көргеннен "шөлдей бастайтындығын" сездіріп тұр.

Қаламгердің өмірде әзілге шебер болғанына ақын Б.Серікбаев та біршама тоқталған [2,24]. Ал Ө.Ақыпбеков тіпті "Аруана" газетінің беттерінде қаламгердің өмірлік әзілдерін бейнелейтін күлдіргі әңгімелерді "Жатыпатар Жұматай" деген атпен бірнеше рет жариялады [3]. Мұның барлығы ақын өлеңдеріндегі күлкінің табиғаты автордың өмірлік тұлғасынан тамыр алатындығын көрсетеді. "Сырдың суы сирағынан келмес" ғаламат байсалдығымен танылатын лирикалық субъект ерекшелігі де өлеңнің тап осы езу тартқызарлық қасиетімен тікелей байланысты.

Оқырман назарын шығармаға өзек етілген объектінің мәніне емес, оның сыртқы қалыбына бағыттау арқылы күрделі нәрсені жеңіл қабылдауға ықпал ететін көркемдік тәсілді қазіргі әдебиеттануда ойынмен байланыстырып жүр.

Жұматай шығармашылығындағы мұндай ойындық сипаттың көріністеріне көптеген мысалдар келтіруге болады. Тіпті оның бәрін сырқып біту мүмкін емес. Енді сөзімізді аз-кем дәйектей кетейік. Мәселен, мұнды әуенге құрылған өлеңдерінің бірі – "Түл. Қасида" жыр шоғырына үңілер болсақ, мұнда да ойындық белгілер бірден көзге түседі. Мұнда халқымыздың өз ардақты ұлдарының тірі кезінде қадірін біле бермейтіндігі сияқты жүректі қан жылатар қасиетін :

"Жынды дейтін ондай жанды Арқада,

Шәйір дейтін ондай жанды Хиуада",- [4,18] деп көңілге салмақ түсірмейтіндей жеңілдікпен жеткізеді. Зейініміз халқымыздың қасіретті қасиетіне емес, лирикалық кейіпкердің осыны аңғармай айтып тұрған аңғал кейпіне ауады. Әрине, оқырман мұны елжірей жымия қабылдайды. Немесе "Көк түлкіше бұлаңдаған көйлегі..." өлеңінде Ләйләсына сырын ақтарып, мұңын шағып отырған лирикалық қаһарман.

Алқа-салқа, түтін емген қыздарға

"Тфулеуден" түкірігім таусылды,- дейді. Мұнда да халықтық трагедияға айналған сиықсыз суреттің жан ауыртар ауыртпалығын "таусылған түкірік проблемасы" басып кетеді. Мұнда бейнеленген қасіретті жан дүниемізбен сезіне отырып, оны мүлде кереғар сезім арқылы көңілімізге көшіреміз, яғни тағы да езу тарта қабылдаймыз.

Лирикалық объектіге авторлық позицияның бейтараптығын аңғартатын мұндай көркемдік тәсілдің ойынға ұқсайтындығын аңғару қиын емес. Әдетте, ойын деп қолданбалы тәжірибелік мақсатты, белгілі бір нәтижесі, жемісі жоқ, мақсаты өз ішінде болатын адам қызметін айтамыз. Ойынға жеңілдік, қамсыздық, бейғамдық тән екені белгілі.

Л.Толстой, Т.Манн сияқты көптеген әйгілі қалам қайраткерлері өнердің шын мәнінде ойындық қызмет екенін, оның өзі ойынның өзгеше бір түрі болып табылатынын айтқан дейді В.Е.Хализев [5,63]. Әрине өнерді, оның ішінде әдебиетті тек қана көңіл көтерудің, шаттыққа бөленудің көзі ретінде ғана бағалау бір жақтылыққа ұрындырады сөзсіз. Сөз өнері өзінің жамандыққа күйіндіріп, адамзат қайғысына ортақтастыра білетіндігімен де қымбат екенін ешкім жоққа шығара алмайды.

Алайда ойындық бастауларды туындыда өз орнымен қолдана білу хас шебердің ғана қолынан келеді. Оның жарқын мысалын А.С.Пушкиннің "Евгений Онегинінен" көре аламыз.

Жұматай шығармашылығын әрлеген сиқырлы саздың бірі де осы ойындақ бояулар екені аян.

Сөз өнеріндегі ойындық реңк шығарманың әр қырынан көрініп отырады. Кейде ол лирикалық кейіпкер бейнесінен аңғарылса, кейде туындыдағы сөздік қолданыстардан танылады, яғни автор сөзбен ойнайды. Ақынның өлеңде сөз етіліп отырған мәселенің байыбына бармай немесе оны керісінше қабылдап, аңғал кейіпте танылатын лирикалық кейіпкері шығармаға юморлық эмоция дарытады. Мұның арғы жағынан өмірбаяндық автордың кейіпкерін жорта солай етіп көрсеткен шығармашылық "құлығы" да айқын аңғарылып тұрады. Бұл тұста туындыгер бөгде рөлге енген актер тәрізді көркемдік қызмет атқарады. Туындыдан аңғарылатын артистизмнің кілті де осы.

Бізге бақтың қолы бүгін жетер ме,

Мұқағали, Төлегенге жетпеген? - [4,4] деген жолдарға үңілейікші, айтылып отырған өмірлік жайт - трагедиялық ахуал. Шын дарындылардың жаны өмірдің шаттығына бөленіп кетпейтіндігі тарих дәлелдеген шындық. Мұны Абай "Ойлы адамға қызық жоқ бұл жалғанда" ("Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек") десе, Мағжан "Сұм өмір абақты ғой саналыға" ("Батыр Баян") деген ой арқылы жеткізді. Жұматай да мұны тап осындай рухани күйзеліс арқылы беруіне болар еді. Бірақ ақынның лирикалық кейіпкері бұл шындықтан стереотипті пайымдауға мүлде ұқсамайтын, тіпті оған қарама-қайшы түйін жасаған. Өмірде адамдардың бәрі қол жеткізуге ұмтылатын бақ мұнда, керісінше, нағыз ақындарға қол жеткізе алмайтын "сорлы" қалыпта алынады. Мұнда өмірдің кереғар құбылысына деген ирония да жоқ емес. Автор осылайша оқырман жүрегіне түсер салмақты оп-оңай "жеңілдетіп" отыр. Лирикалық қаһарманның әлемді қабылдауындағы поэтикалық аңғалдықты, пәктікті және уақ түйекті елемейтін бейнесін сезінуімен бірге, сөз болған жайттың, шындығында, жеңіл желпі нәрсе екендігін де қоса түйсінеміз. Осындай қатар оянған сан алуан түсініктер мен сезімдер арасынан лирикалық субъектінің оқырман жүрегін ауыртпай, қиыннан алып шыққан қаһарман бейнесі көңілімізді сергітіп отырады.

Шығарманың ойындық сипатының қаһарман бейнесінен ғана емес, автордың-образ, ойлау - сөзбен ойнау қасиетінен де танылатын кездері көп. Мұнда қаламгер комикалық әсер туғызу мақсатында сөздің мағыналылық өзгермелілігін пайдаланады. Бұл мәселені арнайы зерттеген А.А. Щербина қаламбурдың полисемияға (көп-мағыналыққа), омонимияға, сөздердің дыбысталуы жағынан үндесіп келуіне негізделетін түрлері бар екеніне тоқталады [6,41].

Жұматай жырларында сөзбен ойнаудың ерекше үлгілері байқалады. Ақын шығармаларында саналы түрде сөзді эвфемизмдендіреді. Әдетте эвфемизм дегеніміз "дөрекі, тұрпайы сөздердің орнын алмастыру үшін жұмсалынған сөз немесе сөз тіркестері" [7,459]. Әрине ақын эвфемизмдері - тап осы мағынада қолданылған көркемдік әдіс емес, көркемдік мақсаттан туған тілдік қолданыстар. Жұматайдың кейбір заттардың атауын алмастырып жеткізуі шынайы эвфемизмдерге ұқсас болып келетін тұстары да бар. Мәселен, Кеңестік дәуірде ұлт атауларын тікелей, анықтауыштарсыз жеткізу, берісі - тұрпайылық, әрісі - саяси қате саналатын. Ал оларды түрлі айқындауыштармен, анықтауыштармен жеткізу әбден дағдылы қалыпқа айналған болатын. Жұматай бұл сөйлеу түрінің ешқайсысына соқпастан, оны өзінің көркем эвфемизмдері арқылы береді. Мәселен, орыс ақынын "көк жанар ақын" [4,10] десе, өзіндік шовинизмі қалыптасқан орыс ұлтын "өрдегі көсем, қайыңды ел" [4,16] дейді. Ал "грузин" атауын бірде көне формасымен "күржі" деп, бірде "кұрсағын қанжар сәндеген тау елі" деп бергеніне жоғарыда тоқталғанбыз [4,10].

Жұматайдың көркем эвфемизмді екі түрлі мақсатпен қолданғанын білуге болады. Біріншіден, тым қарабайыр немесе тікелей айту этикалық нормаға жатпайтын сөздерді сыпайылап жеткізу үшін, екіншіден, үйреншікті сөз қолданыстарынан қашық болу үшін, яғни таза көркемдік мақсаттан туған поэтикалық тәсіл ретінде жұмсаған. Ақын өз шығармашылығында көркем эвфемизмдерді көп қолдану себебі, бір жағынан, оның туындыларындағы негізгі объектінің сипатын ашуға қызмет ететін заттық әлемнің мол бейнеленуімен де байланысты. Туындыларында мол көрініс тапқан заттардың өмірдегі атауымен беру- қарабайырлыққа қайталаушылыққа ұрындырар еді. Сол себепті оларды көркем эвфемизмдер арқылы атау туындының эстетикалық қуатын арттыруға қызмет ете алады. Жұматай туындыларында бейнеленетін көпшілікке етене таныс тіршілік суреттерінің өзі ерекше тартымдылық қасиетке ие болатыны тап осы сөздік ойынмен де тығыз байланысты. Бұл қасиет, екінші жағынан, ақын лирикасына тән жұмбақ сырдың бірі.

Біз жоғарыда келтірген көркем эвфемизмдер зат пен құбылыс атауын сыпайылап жеткізумен байланысты болса, олардың енді бір тобы үйреншікті нәрселерді қызықты етіп, ең бастысы, күлкі шақырарлықтай етіп айту ниетінен туған. Мәселен, қаламгер өлеңді "ұйқасты сөз" [4,22], махаббат сезімін "көкейімнен шықпасты, шыға алмасты" [4,35], ақшаны "қазыналық билеттер" [4,127], мас болуды "орысша сәл әндету" [4,273], бұлбұлды "мыңсайрам"

[4,57] деп жеткізеді. Тіпті өмірде бар географиялық атаулардың поэтикалық варинаттарын жасайды. Мәселен, Талдықорған қаласының атын автор "Талдықала" деп береді. Бұлай ету идилиялық көңіл-күймен басталған өлеңнің ("Көк түлкіше бұлаңдаған көйлегі"...) пафосын сақтау үшін, яғни қияли әлемге тән суретке беріліп, өзгеше күйге енген оқырман әсерін реалды өмірді еске түсіретін белгілермен бұзбау үшін де қажет болған.

Дәл осылайша "Ғұнстан-Колейдоскоп" өлеңінде шығарманың тарихи калоритіне нұқсан келтірмеу мақсатымен қазіргі ғылыми терминнен бас тартып, "петроглифты" "кітаби сурет" [4,107] деп алмастырады.

Ж.Жақыпбаев лирикасында каламбурдың бұдан өзге де түрлері бар. "Каламбур омонимдерге, омографтарға, әзіл түріндегі сөздердің этимологияландырылуына құрылады, "- делінген "Әдебиеттану терминдерінің сөздігінде" [7,119]. Ақын өлеңдерінен осы каламбур түрлерінің барлығы дерлік табылады.

Суреткер қаламына тән этимологияландырылған сөздердің бірі- "бейшора".

Бағым бастан: "Ей, меңіреу, "-деп көшті,

Шекем іші құла түзбен шектесті.

Бейшорамын, кеше ғана шора едім,

Бакытсыз жан болмайды екен текті, есті... [

4,264]

немесе

Ақ бетіңнен бір өпкен күн өз едім

Бейшораның күнін қалай көремін?[4,91]

немесе

Бейшора, бей қазақтар оқ атқанда

Намазын үзбей өлген Жанғожадай [4,126].

Бұл жолдардағы "бейшора" сөзін қаламгердің қазақ тілінде бұрыннан бар "бейшара", яғни "шарасыз" сөзімен үндес етіп құрғандығы байқалады. Жұматайдың мұнда парсы тілінен енген "бей" аффиксін төл тіліміздегі "емес" көмекші етістігінің баламасы ретінде қолданғанын байқаймыз. Ал "шора" сөзі түркі тілдерінде түрлі мағына береді. Оның ең көне мағынасы "құл" дегенді білдірген. Қазірге дейін кейбір түркі халықтарында бұл сөз осы мағынада жұмсалынады. Ал кейінірек бұл сөз "шерік" "әскер" мағынасына да ие болған. Қазақ тілінде бұл сөз тіпті бастапқы мағынасына қарама-қайшы мәнде жұмсалынып "мырза" "ел жақсы" деген мағынада жұмсалынған сияқты. Оған Ақтамберді жыраудың "Ей, азаматтар, шоралар" деп басталатын өлеңі [8,65] куә бола алады. Жұматай да "бейшора" деген қолданысты сөздің осы соңғы мағынасына сүйеніп жасаған.

Ақын поэтикалық тұрғыдан этимологияландырған тағы бір сөз-"қасоқ". Оның

"Қасоқ ғазалдары" өлеңіне жоғарыда біршама талдау да жасадық. Бірақ мұндағы этимологияландыруды каламбурға жатқызу қиын. Өйткені мұнда ойындық сипат байқалмайды. Ақын бұл сөзді "қазақ" атауының шынайы этимологиясы ретінде берген. Бұл ақынның тарихқа қатысты шығармашылық концепциясымен байланысты құбылыс. "Қасоқ" сөзі де оның көп өлеңдерінде кездеседі.

Омонимдерде, сөздердің бірдей дыбысталуына құрылған каламбур түрлері де біршама баршылық.

Қалай болсын әйтеуір

қасиетті өлең-жыр,

Індетуге, жоюға

Індетті де міндетті,- [9,6]

деген жолдардағы "ауыру" мағынасындағы "індет" сөзі мен оған дыбысталуы жағынан үйлесетін етістікті сәтті пайдалануы ғана емес, олардың шумақ ұйқасымен де үндестіріп, ішкі ұйқас ретінде пайдалануы - хас шеберлік белгісі. "Өкініш. Мангу ағашы" өлеңінде де осындай каламбур түрлері көзге түседі. Мұны "Бәңгілер мұнда мангудей мәңгіге қалды" [9,17] деген жолдан анық байқаймыз. Үнді тіліндегі ағаш атауы мен қазақтың "мәңгі" сөзін үйлестіруі, оны да ұйқасқа құруы көңілге сезімге юморлық сезім ұялатады. Осындағы

Қытайлар көрген үйсінді үнді де көрді,

Үнсіз тұр олар қалдырған бұл күнде белгі ..., -

[9, 17-18]

деген жолдардағы "үнді" сөзімен "үнсіз" сөзі әрі түбірлік омоним ретінде, әрі сөздің екінші бір мағынасындағы антоним ретінде де көпмағыналылығымен ойынға айналдырылған. Ақын дыбысталуы бірдей сөз тіркестерін де ұйқас ретінде осылайша көркемдік қажеттілікке жарата білген.

Атшабар бала, оны да ел келісіп апты,

Зар күйі осы, бұл тойға келісі бапты,- [9,179]

деген жолдар ұйқасы сияқты ерекшеліктер, Жұматай шығармаларынан жиі кездесіп отырады. "Мұң. Бір түн" өлеңінің атын әйгілі араб ертегісі "Мың бір түнмен" үйлестіруінде де осындай көркемдік мақсат бар.

Туғызбап еді Ақынға ол ақырет нендей,

Оның да күні, апыр-ай, ақыры өткен бе, ей?

Жұрт жұтты мұның қақала мақалаларын

Брезенттен жасаған котлеттердей,- [4,85]

деп алуы мысқылмен жазылған шумақтағы "қақала" деген етістікті жіті бақылап оқымаған адам "мақала" сөзінің анықтауышы деп қалуы мүмкін. Әрі бұл екі сөз ішкі ұйқасты құрап тұр. Осы тәсіл арқылы автор дарынсыздың мақаласының түкке тұрғысыздығын әрі нақты мағынамен, әрі жоғарыда айтылғандай, жанама туатын әсермен жеткізіп тұр.

“Тұрақты сөз тіркестері мен фразеологизмдерді ойын арқылы өңдеуге негізделген каламбур жасаудың белгілі бір тәсілдері бар”- [10,223] дейді А.Фюрстенберг. Жұматайда фразеологизмдерді өңдеу байқалмаса да, халық ауыз әдебиетінде жиі қолданылып, тұрақты ұғымға ие болған тіркестерді пайдалану жиі кездеседі. Мәселен, туыстық атаулардан құралған жұмбақ сипатындағы бас қатырғыштар (А.Байтұрсынов) қазақ фольклорында мол. Халық ұғымында әбден қалыптасқан осы көркемдік тәсілдің ізімен Жұматай да өлеңінде жұбайын “шешемнің келіні” [4,112] деп атайды. Ақын жыраулар поэзиясында жиі қолданылатын сөз тіркесі негізінде қарияларды “жазулы хаттар” [4,179] дейді.

Ақын адам аттарын да тікелей көркем табу түрінде беріп кететін кездері көп. Мәселен тарихи тұлға Бабырды “Барластан шыққан Сфинкс” [9,12] десе, ақын өзін “Күйші сұлтан, тарихшы бек жиені” [4,23] деп танытады (Бұл жерде өзінің күйшілігін, төре тұқымынан екенін және Қадырғали Жалайыри шыққан қазақ руына жиен болатынын аңғартқан). Біз алғашқы тарауда біршама талдаған “Құрдас жұлдыздар” өлеңінде Сәкенді “Ең Сұлуы”, Ілиясты “Ең Жайсаңы”, ал Бейімбетті “Ең Момыны”, осы үшеуін “Құрдас жұлдыздар” деп атап, оны өлеңінің аты етіп қойған. Ақын Ләйләні бірде “ең ғажайып жан” [4,161], бірде “ лиро - эпос заманынан келген” [4,160], бірде “тәңірім” [4,15], бірде “Ару ақ күнім” [4,12], деп дәріптейді.

Жұматай өлеңдерінде тек заттық мәні бар атаулар ғана емес, әрекет түрлері де каламбур

түрінде берілетін кезі көп. Мәселен, ол орысшадан қазақшаға қысқартылып аударылған өлеңін “Сәл кішірді сары ұл қара болғанда” деп сипаттайды.

Міне бұл ерекшеліктердің барлығы оқырман көңіліне юморлық, кейде ирониялық сезім ұялатушы, комикалық эмоция дарытушы шығарма қырлары болып табылады. Әрі бұл қасиет Жұматай жырларын жұмбағы мол дүние ретінде де танытады. Ол жұмбақты жазбай тану көзі қарақты оқырманға ғана бұйырмақ “Оның оқырманына айналу үшін жай ғана поэзия жанкүйері болу жеткіліксіз, ойлы оқымыстылық та қажет” [11],- деген сияқты пікірлердің тууы жайдан-жай емес. Олай болатыны - оның поэзиясында “энциклопедиялық нышан, сипаттың” [12] болуында ғана емес, біз тоқталып отырғандай, сөздің көп мағыналылығына негізделген ойындық бастаулардың да мол болуымен байланысты. Ал ақын туындыларындағы бұл ерекшелік оның “күрсінгенін де, күніренгенін де ешқашан сездірмейтін” [13], “қандай да айтуға ауыр, ыңғайсыз нәрселерді қарапайым әзілмен оп-оңай жеткізе білетіні” [14] сияқты жеке басының қасиетінен туғаны даусыз. Ж.Жақыпбаев туындыларындағы ойындық бояулар - ақын туындыларына да, оның өмірбаяндық тұлғасына да оқырман қызығушылығын туғызатын басты фактордың бірі.

Жұматай жырларындағы ойындық бастаулардың түрлері бұл айтылғандармен шектелмесі анық. Бірақ біз олардың негізгілерін қамтыдық деп ойлаймыз. Ж.Жақыпбаев шығармашылығынан осы аталғандардың барлығын табуға болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Өлімбек Қ. Мәңгілік тірі жанның төлеңгіттері. // Азия даусы. 1991, 17 желтоқсан;
2. Серікбаев Б. “Бізге өлімнің қолы сірә жетер ме?” // Парасат. 1991, N 9;
3. Аруана. 1994, 27 мамыр; 1994, 3 маусым;
4. Жақыпбаев Ж. Көктемгі хаттар. А.1992;
5. Хализев В.Е. Теория литературы. М., 1999;
6. Щербина А.А. Сущность и искусство словесной остроты (Каламбура). Киев, 1958;
7. Словарь литературоведческих терминов. М., 1974;
8. Ай, заман-ай, заман-ай. /Бес ғасыр жырлайды/. Екі томдық. 2т. А.,1991;
9. Жақыпбаев Ж. Шұғынық гүл төркіні. А.1984;
10. Фюрстенберг А. Афористика.// Литературная учеба. 1985, N2;
11. Қазақ елі, 1995, Қазанның 5-і, N15;
12. Сапарбай И. Бекзат болмыс//Егемен Қазақстан.1995.4 ақпан.Азия даусы.17. 1991, желтоқсан;
13. Елғондинова З. Өмірім, өмір ме екен, елес пе екен...// Қазақ әдебиеті 1997, 4-наурыз;
14. Ақыпбеков Ө. Заманаларды бетке алған жыр көші //Өркен, 1991, 21 қыркүйек;

Кошенова Т.И.

Канд. фил. наук, доцент кафедры «Казахской филологии» МКТУ им. К.А.Ясауи, Туркестан, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ДУЛАТОВЕДЕНИЯ В ИССЛЕДОВАНИИ З. АХМЕТОВА

Кошенова Т.И.

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,

«Қазақ филологиясы» кафедрасының доценті, филол.ғ.к.

З.Ахметов зерттеуіндегі дулаттану мәселелері

Koshenova T.I.

Cand. Phil. Sci., Associate Professor of the Department of Kazakh Philology

K.A. Yasawi IKTU, Turkestan, Kazakhstan

Problems of Dulatology in the study of Z. Akhmetov

Аннотация: В статье рассматривается исследование казахского литературоведа, академика З. Ахметова о творчестве Дулата Бабатаевича.

Ключевые слова: национальная литература, исследования, литературное наследие, творчество.

Аннотация: Бұл мақалада әдебиеттанушы ғалым, академик З.Ахметовтің Дулат Бабатайұлының шығармашылығын зерттеуі жайында айтылған.

Түйінді сөздер: ұлттық әдебиет, зерттеу, әдеби мұра, шығармашылық

Abstract: This article deals with the study of literary critic, academician Z.Akhmetov about Dulat Babatayev works.

Keywords: national literature, research, literary heritage, creativity

Аса көрнекті әдебиеттанушы ғалым, академик З.Ахметовтің артында қалған ғылыми мұраларын бірнеше бағыттарға бөліп қарастыруға болады. Мақаламызды ғалымның зерттеулеріндегі Дулат Бабатайұлы шығармашылығына арнағандықтан осы бағытта жазған ғылыми еңбектеріне тоқталуды жөн көрдік. Ғалымның қазақ әдебиеті тарихындағы қайталанбас тұлға Дулат Бабатайұлы шығармашылығына арнап жазған еңбектерінің орны өзгеше. Ғалымның еліміз егемендік алғаннан кейін қазақ әдебиеті тарихына жаңаша көзбен қарап, әдеби үрдіс пен оның көрнекті өкілдері жайлы тың пайымдаулар мен түбегейлі теориялық тұғырнама жасап, методологиялық жаңа бағдар алуына себеп болуын арнайы атап өткен жөн. Қазақстанның рухани мәдениеті мен әдебиетінің өркендеуіне өзіндік үлесін қосқан ғалымның осы орайдағы жаңа ойлары, тың ғылыми тұжырымдары жас зерттеушілерге жаңа бағдар сілтегені де сөзсіз.

Кеңестік дәуірде әрқилы деңгейде бағаланып, ұлттық әдебиетіміздегі орны әділдікпен анықталмай келген Дулат Бабатайұлының шығармашылығы әр кезде әдебиетші-зерттеушілердің назарынан сырт қалмағаны белгілі. Оған 1991 жылы Құлмат

Өмірәлиевтің құрастыруымен және алғы сөзімен «Замана сазы» деген атпен ақынның өлеңдер мен дастандар жинағы жарық көрсе, ал тәуелсіздік тұсында филология ғылымының кандидаты Қ.Раевтың құрастыруымен 2001 жылы «Өсиетнама» деген тақырыппен Дулат Бабатайұлының шығармашылығы толық жинақталып, «Ғылым» баспасынан жарық көрді. Ақынның 200 жылдық мерейтойы қарсаңында академиктер З.Ахметов пен С.Қасқабасовтың жетекшілігімен Дулат Бабатайұлының «Тұнық тұма» атты екі кітаптан тұратын бір томдық басылымы жарық көрді. Ғалым Қ.Өмірәлиев ақынның жинағына жазған алғысөзінде былай дейді: «...Анық шындық сол: өліп қалғандардың өлмейтіндігі, олардың өлмейтін еңбек етуінен гөрі өткенін өлтірмейтін заманға ие ұрпақтың болуына байланысты өткеннің жақсысын – халықтың шын игілігін қадірлей білетін, терістемейтін заманға ие ұрпақтың болуына байланысты» [1, 5]. Осы пікір бүгінде жүзеге асып, ақын өлгенмен, ақын шығармашылығы ғылымда арнайы зерттеу объектіге айналды. Мәселен, Қ.Раев ақын шығармаларының поэтикасын зерттесе, М.Бекбосынов Абай мен Дулат

шығармашылықтарының өзара байланыстыра қарастырады.

Негізі, кез-келген өркениетті ұлт, ең алдымен тарихымен, әдебиетімен, мәдениетімен, ұлтын ұлықтаған ұлы тұлғаларымен танылатынын ескерсек, Зәки Ахметов сынды сирек кездесетін зерделі зерттеушінің халқымыздың ұлттық құндылықтарын танытудағы еңбегі ересен екендігі сөзсіз. 2002 жылдың 19 шілдесінде «Қазақ әдебиеті» газетінде Дулат Бабатайұлының 200 жылдық мерейтойына орай З.Ахметовтің «Дулат туралы (Елдіктің жыршысы, еркіндіктің жоқшысы)» [2] атты ғылыми мақаласы жарық көрді. Осы зерттеуі арқылы әдебиеттанудың тәуелсіздік кезеңінде ғана шығармалары жүйеленіп, жарияланып, зерттеле бастаған қазақ әдебиетіндегі дулаттану саласына да өзіндік үлесін қосқан З.Ахметов Дулат Бабатайұлының қазақ поэзиясына өзіндік өрнек, түрлік нақыштар әкелуімен қатар оның толғауларында қатты байқалатын құнды ойлар, парасатты пікірлер, ұлттық сананы оятар тағылымдық сипаттарға жаңаша сараптама жасайды. «...Түгелдей алғанда қазақтан шыққан ел билеушілердің билігі шектеліп, Ақ патшаның үстемдігі әбден күшейді. Ел жақсы қонысынан, жайлауынан айрылып, ығыстырылды. Дулат, міне, осы бір жаңа тарихи кезеңнің жыршысы, елдің еркіндігін шектеген отаршылдықтың сыншысы, елдіктің қолдан шығып бара жатқан еркіндіктің жоқшысы, жаршысы болды. Дулаттың **ұлылығы** да осында еді. Сонымен қатар өз дәуірінің перзенті, өз заманының жыршысы болған ұлы ақынды толық танып, бағалаудың қиындығы да осыған байланысты болды.

Дулаттың тарихтағы, қазақ әдебиетіндегі орны, оның әдеби мұрасының маңызы, қоғамдық мәні үнемі дерлік идеологиялық тұрғыдан сыңаржақ бағаланып келді» [2, 175].

Ғалым айтқандай, XIX ғасырдың басында 1802 жылы дүниеге келген Дулат Бабатайұлы 1824 жылдан бастап патша үкіметінің сахарадағы ел билеу жүйесін - хан билігін ресми түрде жойып, қазақ

жерін округтарға бөліп басқаратын аға сұлтанның билеу тәртібін енгізген шақта өмір сүрді. Қазақтың иелігіндегі шұрайлы жерлер орыс шонжарларына, ел билігі бөтен жұртқа беріліп жатқанда, елдің сөзінен де, ісінен де берекенің кеткенін көріп, ақын :

«...Шенділердің қылығы,
Елге істеген былығы,
Парақор би мен ұлығы
Ұйықтасам, кіріп түсіме,
Өнімде қуат, күшіме,
Есерлердің ісіне
Азғын елдің ішінде
Дулат сынды сорлыда
Ұйқы, тыныштық бола ма [1, 102-103]» - деп налиды.

Осындай іс-әрекеттерді көрген ақынның жаны шырқырап шындық іздеді, елінің еркіндігін аңсады.

М.Әуезов өзінің «Әдебиет тарихы» атты еңбегінде: «Бұл күнге шейін қазақтың жазба әдебиеті жайынан сөз жазушылардың көбі біздің жазба әдебиетіміздің басы Абайдан басталады деп есептейді. Бұл пікір суретті художественная литература ретінде қарағанда дұрыс болса да, әдебиет тарихының ретімен қарасақ, үлкен адасқандық болады.

Қазақта жазба әдебиет Абайдан көп бұрын басталған. ... Бұл жағынан қарағанда, Абайдың алдындағы адамдар деп Шортанбай, Алтынсарин, Мәшһүр Жүсіп, һәм Нарманбеттерді алу керек [3, 227, 228]», - деп, төрт ақынды атап көрсетсе, академик З.Ахметов Абайдың ақындық дарынының қуаттылығын айта келіп: «...Алдында бірнеше ғасыр бойы кеңінен қанат жайып өркендеген жырау, жыршы ақындар поэзиясы болмаса, тамыры тереңде жатқан халық ауыз әдебиеті болмаса, Абай поэзиясы шырқау биікке көтеріле алмаған болар еді» [4, 40] – деп, мұнда Дулаттың да өзіндік үлесінің барын өз еңбегінде айтып өткен. Өйткені Абай өлеңдерінің Дулат шығармашылығымен үндес жақтары мол. Кейде қолданылған өлең өрнектері мен сөз айшықтарының бірдейлігі бұған дәлел бола алады.

Зәки Ахметов Дулаттың ақындық дарынын, шешендік шеберлігін жоғары бағалай отырып, оның Махамбет, Абай сынды ақындардың шығармашылықтарына еткен әсерін, олардың арасындағы дәстүр жалғастығына да жан-жақты тоқталып, мынадай ой түйеді: «Сан-салалы бұлақтар, өзендер келіп бір жерге құйылмаса, Абай поэзиясы секілді үлкен теңіз де пайда бола алмайтыны анық» [4, 44].

Сондай-ақ, зерттеуші Абайдың алдындағы қазақ әдебиетінің басты бағыт-бағдарын таныта алады деп Бұқар, Дулат, Шортанбай, Мұрат, Махамбетті бөліп алып қарастырады. Сонымен қатар Абайдың «Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол» деген өлеңіндегі

«Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,

Өлеңі бірі - жамау, бірі - құрау.

Әттең, дүние-ай, сөз таныр кісі болса,

Кемшілігі әр жерде-ақ көрініп тұр-ау» - деген өлең жолдарының бұл күнге дейін сыңаржақ түсіндіріліп келгенін зерттеуші ғылыми негізде дәлелдеп береді. «Бұқар, Дулат, Шортанбайды бай-феодалдардың санашылы болған кертартпа ақындар деп қараған біржақты, жаңсақ көзқарас орын алған жылдарда Абайдың өзі атаған ақындарға идеологиялық тұрғыдан баға берген деп санауға ешқандай негіз жоқ. Ендеше, Абайдың сыны оларға поэзияда қолданылған әдіс-тәсілдерге, нақтылап айтсақ, өлең-жырларда бұрыннан қалыптасқан нақыл сөздерді, дайын сөз үлгілерін жиі қолданушылыққа қатысты болса керек. Жамау, құрақ деп отырғаны осы мағынада айтылған деп түсіну қисынды. Сондықтан Абайдың өзін осы ақындарға мүлде қарама-қарсы қойып бағалауда да ешқандай негіз жоқ. Абайдың анау-мынау ақындармен өнер өлшеспейтіні айқын емес пе? Осы ақындарды көпшілік таныған, жақсы білетін болған соң айтып отыр ғой. Шортанбай мен Дулат өмір сүрген заманы жағынан Абайға жақынырақ тұр десек, Бұқар басқа заманның өкілі ғой. Өзінің маңайындағы жүздеген ақындарды ауызға алмай, әлдеқайда алыс тұрған Бұқар, Дулат, Шортанбайды таңдауы тегін емес. Олардың есімін, сөздерін көпшілік білетіндіктен,

және таласуға, сын айтуға толымды деп санағаны анық емес пе? Олардың өнерін мойындамаса несіне таласады?» [4, 45].

Міне, осы ойлардан соң Абай сынаған ақындардың шығармашылығына деген көзқарас та, түсінік те өзгерді. Мәселен, осы орайда филология ғылымдарының докторы Айгүл Ісімақованың «Бұдан бұрынғы зерттеулерімізде айтылғандай, әдебиетші Абай осы орайда Шортанбай, Дулат, Бұқар өлеңдерінің мәнін емес, жанрды сынап тұр. Толғау жанрының авторға еркіндік бермейтінін көздегендей. Ескі өлең шеңберінен шығып кеткен ақын Абай оның өзінің заманына тар екенін көздейді.

Әдебиетші-ақынның көңілі көркем сөздердің нағыз үйлесімін, мәтіннің мазмұнына сәйкестігін, түр мен мағына үндестігін алға тартады, сондықтан ол қатал сыншылдыққа бейім.... Әдебиетші Абай өлеңдерінде өз замандасының ішкі әлемін, оның сезімдерін бейнелеуді ұсынады, сондықтан ол үшін толғаулар «бірі - жамау, бірі - құрау». Кеңес кезінде осы төрт жолды Абай Шортанбай, Дулат, Бұқар өлеңдерін біржақты түсініп, жоққа шығарушы деп насихаттаған кез болған» деген пікірі соның айғағы [5].

«Поэзияда тек тіл, сөз ғана көркем емес, ой да көркем, бейнелі. Өлең тіліне көркемдік сипат дарытатын, қуат беретін сол ой-сезім тереңдігі, өткірлігі, әсерлілігі. Поэзия өмір шындығын асқан ойшылдықпен, ерекше сезімталдықпен ашып көрсетеді, бейнелеп суреттейді десек, тіл, сөз - әлгі ақындық, көркем ой-сезімді жеткізудің негізгі құралы», - деген көркемдік талаптың Дулат шығармашылықтарына кеңінен орын алғандығына ерекше назар аударады [6, 7]. Дулаттың ұлттық сөз өнеріне әкелген өлеңдік құрылымдарынан гөрі оларды құндыландырып тұрған терең ой, көркем сөзге кенелген көркемдік әлем, зерттеушінің теориялық талдауларына тірек болған. Дулат туындыларының төрінен орын алған өлең тілінің өзіндік өрнегі, баяндау мен бейнелеудің суреттілігі, образдылығы, мазмұн мен пішіпнің бірлігі, көркемдік тұтастық тұрғысынан талданады.

Дулат жырларының көркемдік құдіреті мен мазмұн байлығын жан-жақты зерделеген ғалым ақынның ұлт әдебиетіндегі тарихи тұлғасын нақты мәтіндердегі шындық шеңберінен іздеп, табады.

Қорыта айтқанда, Зәки Ахметовтің дулаттану саласындағы ғылыми мақаласы қазақ әдебиеті тарихында өз құнын жоймайтын асыл мұраларымыздың озық үлгісі болып қала беретіні анық.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Дулат. Замана сазы: Өлеңдер мен дастандар. /Құраст., баспаға әзірлеген Қ.Өмірәлиев. А., 1991
2. Ахметов З. Асыл сөз арнасы. А., 2008.
3. Әуезов М. Әдебиет тарихы. А., 1991.
4. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. А., 1995.
5. Ісімақова А. /Қазақ әдебиеттануының бастау көздері/ мақала
6. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. А., 1973.

М.Сатыбеков,

Ж.Баласагын атындагы КУУнун доценти

**Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ АДАБИЯТЧЫ А.АКМАТАЛИЕВДИН ИЛИМИЙ
ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ**

М.Сатыбеков,

доцент КНУ имени Ж.Баласагына

ТВОРЧЕСТВО Ч.АЙТМАТОВА В НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ А.АКМАТАЛИЕВА

M. Satybekov,

associate Professor of KNU named after J. Balasagyn

The CREATIVITY of AITMATOV IN RESEARCH A. AKMATALIEV

Аннотация: Макалада улуу жазуучу Ч.Айтматовдун чыгармачылыгынын адабиятчы А.Акматалиевдин илимий изилдөөлөрүндө чагылдырылышы тууралуу кыскача кеп болот.

Түйүндүү сөздөр: көркөм адабият, дүйнөлүк адабият, жалпы адамзаттык проблемалар, чыгармачылык, социалдык-философиялык көз караштары.

Аннотация: Данная статья посвящена научным исследованиям А.Акматалиева, в которых речь идет о творчестве великого писателя Ч.Айтматова.

Ключевые слова: художественная литература, мировая литература, общечеловеческие проблемы, творчество, социально-философские взгляды.

Abstract: This article is devoted to the scientific research of A. Akmatatiev, which deals with the work of the great writer Ch. Aitmatov.

Key words: fiction, world literature, universal problems, creativity, social and philosophical views.

Бүгүнкү күндө көпчүлүккө кеңири таанымал окумуштуу Абдылдажан Акматалиев айтматовтаануу багытында жаңы бир багыт баштаган окумуштуу. Ч.Айтматов ысымы адабий коомчулукка кеңири тааныла баштаган 60-жылдардан тартып 80-жылдарга чейин жазуучунун чыгармачылыгына байланыштуу адабий таасир маселеси жөнүндө сөз болсо, алар негизинен Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына орус адабиятынын, дүйнөлүк адабияттардын өнүккөн адабий салттарынын өрнөгү туурасында айтылчу. 80-жылдардан тартып А.Акматалиев улуу муундагы көркөм сөз чеберлеринин Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына болгон таасирин белгилөө менен катар, ошол эле учурда Айтматов боордош түрк элдер адабиятына, жалпы эле совет адабиятына өзүнүн зор таасирин тийгизип жатканын конкреттүү факты, илимий-теориялык негиздөөлөр менен далилдеген илимий эмгектерин байма-бай жазып, жарыялай баштаган.

Жакшынын жакшы экендигин ошол көрүнүштүн жеке өздүк сапатына карап айтса, бааласа да болот. А бирок көп нерсенин чыныгы баасы ага түспөлдөш, маани-маңыздык жактан жакын көрүнүштөрдүн катарында салыштырып карап көргөндө өзгөчө бадырайып ачык көрүнүп, өз алдынча бөлүп караганга салыштырмалуу артыкчылык, өзгөчөлүк, окшоштук, ошону менен катар жетишпестик жагы болгон болсо ал дагы, айкыныраак, даанараак сезилиши мүмкүн. Ушундан улам Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына карата салыштырма типологиялык планда анализ жүргүзүү улуттук адабият таануу, адабият тарыхы, илими үчүн көп кызыктуу жыйынтыктарды берет.

«Мен жазуучунун чыгармачылыгы тууралуу көп эле жаздым, өзгөчө «Кыямат», «Кылым каратаар

бир күн», «Кассандра тамгасы», «Чыңгыз хандын ак булуту» сыяктуу роман-повесттерин илимий анализдегенде дүйнөлүк адабият менен бирдикте салыштырмалуу карап, көп жаңы идеяларга туш болгом. Ошол дүйнөлүк адабиятта да жазуучунун көп кырдуулугу, табышмактуулугу, сырдуулугу бөтөнчөлөнүп турат», - дейт адабиятчы өзүнүн айтматовтаануу багытындагы эмгектери тууралуу бир маекте. Айтматовдун жазуучулук талантынын дүйнөлүк деңгээлде таанылышы, чыгармаларында камтылган жалпы адамзаттык мазмундун глобалдык масштабдуулугу өз деңгээлине ылайык масштабдан көз салууну, дүйнөлүк адабияттын фонунда караштырууну талап кылат. Айтматовтаануудагы изилдөөчүлүк багытын ушул өңүткө бурган окумуштуу тууралуу профессор С.Байгазиевдин: «А.Акматалиевдин эмгектери Ч.Айтматовдун көркөм философиясын, эстетикасын, поэтикасын, стилистикасын кеңири социалдык-тарыхый, адабий-маданий фондо, улуттук жана глобалдык мейкиндиктердин өңүтүнөн карап трактовалоого умтулгандыгы менен өзгөчөлөнөт. Мындай аракет кубаттоого татыктуу. Анткени мындай методологиясыз Ч.Айтматов сыяктуу ири универсалдуу фигуранын феноменин жеткиликтүү терең түшүндүрүү кыйын», - деген пикири абдан жүйөөлү айтылган». (1. 160-б.)

А.Акматалиев илим чөйрөсүнө аралашкан биринчи күндөн тартып айтматовтаануучу катары жазуучу кандай жаңы чыгарма жаратса ал боюнча биринчилерден болуп өз оюн билдирүүнү өзүнчө салт кылып алгандай. Маселен, Ч.Айтматовдун «Кылым карытаар бир күн» романы 1980-жылдын аягында басмадан жарык көрсө, көп узабай ошол

кездеги жаш адабиятчы А.Акматалиевдин роман тууралуу макаласы жарык көрөт.

Ал эми 1982-жылы жакталган кандидаттык диссертациясында романдын идеялык-көркөмдүк мазмуну тууралуу кеңири сөз болот. Албетте, 1982-жылда көркөм чыгармага карата адабий сындын талабы менен бүгүнкү талаптын ортосунда бир топ айырма бар. Ч.Айтматов чыгармасында идеологиялык планда ачык айтууга мүмкүн болбогон ойлорун каймана жолдор менен берген эле. Ал учурда текст алдына жашырылган ал ойлорду илимдин босогосун жаны аттап жаткан жаш адабиятчы түгүл, «мен» деген тажрыйбалуу адабиятчы да ачык айта албайт эле. Маселен, романдагы манкурт жөнүндө баянда чет жерлик баскынчылар туткунга түшкөн жаш жигиттин башына шири кийгизип, эс-тутумунан ата-теги, эли-журту жөнүндөгү түшүнүктү сүрүп чыгарышат. Манкуртка айланган уул өз энесине жаа көтөрөт. Бул легенда советтик коомдогу Таңсыкбаев, Сабитжан, ителги көз тергөөчү сыяктуу жаны замандын манкурттарынан параллель коюлат. Кыйытып айтылган ойду туура баамдаган жаш адабиятчы А.Акматалиев: «Через образы Казангапа и Едигея мы видим не только лица тружеников сегодняшнего дня, в них отражена историческая судьба всего народа. В романе очень тщательно обрисованы образы Найман-Ане, певца Раймалы, Бегайым. Легенда о Найман-Ане - это своеобразная память народа, его история. Убедительно показана и трагедия манкурта, застрелившего свою мать. Этот поступок не даёт покоя главному герою произведения. «Мать, - писал Ч.Айтматов в одной из своих статей, - это начало Родины, мать - это родной язык, мать - это совесть, вкушенная с материнским молоком».

Бул жерде адабиятчы белгилүү идеологиялык себеп, чектөөлөрдөн улам сюжеттик эпизоддогу жазуучунун идеялык-эстетикалык концепциясын, образдар системасынын көркөм семантикасын жерине жеткире ачык чечмелеп, чыгармада советтик идеологиянын улуттук баалуулуктар жагдайында кетирилип жаткан кемчиликтери сындалып жатканын, «өз улутунун салт-санаасын, тарыхын, тилин билүү, сыйлоо, сыймыктануу сезиминен ажыратылган адам руханий өзөгүн жоготкон манкурт сыяктуу болуп калат» деген тариздеги жазуучунун ойлорун окурманга айкындап бербесе да, жазуучунун оюн туура багытта улап, өз кошумчасын кошо алуусун ошол кездеги жаш адабиятчынын ийгилиги катары баалоого болот.

«Кылым карытар бир күн» романы боюнча изилдөөлөрүн адабиятчы андан ары тереңдетип, негизги сюжеттин өзөгү кайтыш болгон адамды көмүү жана анын керээзин аткаруу окуясына байланышкан Фолкнердин «Мен өлгөндө», Гарсиа Маркестин «Күбүлгөн жалбырак», индиялык белгилүү жазуучу А.Муртинин «Самкара» аттуу чыгармалары менен катар коюп талдоого алат. «Абийир - адамдын адил Соту» деп тема коюлган макалада көзү өткөн адамдын керээзин аткаруу, аткарбоо адам абийирин таразалоочу көрүнүштөрдөн экендиги, турмуштук мындай көрүнүш жазуучулар

тарабынан ыктуу пайдаланылгандыгы белгиленет. Чыгармаларды салыштырып окуу, талдоонун негизинде чыгарылган окумуштуунун: «Айтматовдун чеберчилигинин натыйжасында бардык окуялар чыгармада ааламдык масштабдагы ой жүгүртүүгө бириктирилген. Чынын айтуу керек, коомдун келечеги үчүн күйүп-бышкан, чындыкты жан дили менен издеген, бакыт-таалайды эмгектен көргөн Эдигей, Казангап, Абуталип сыяктуу каармандарга тете образдарды, коомдук аң-сезимдин өсүп-өнүгүшүн таасын көрсөткөн окуяларды, идеяларга өтө жыш маселелердин чечилүү процессинин зарылдыгы тууралуу ой жүгүртүүлөрдү «Кылым карытар бир күнгө» салыштырылып жаткан чыгармалардан жолуктура албайбыз» деген жыйынтыгы негиздүү фактыларга таянылып, Фолкнер, Маркестин дүйнөлүк атагынын алдында кылчактабай, түз айтылган чечкиндүүлүгү менен баалуу.

«Доорубуздун улуу жазуучусу Ч.Айтматов – идеялык-эстетикалык позициясынын айкындыгы, социалдык-философиялык көз караштарынын тереңдиги, көркөм ойлоо масштабынын кенендиги менен көпчүлүк жазуучулардан айырмаланып турат. Анын көркөм туундулары алда небак эле улуттук чен-өлчөмдүн алкагынан ашып, интернационалдык, жалпы адамзаттык мүнөзгө айланган. Андыктан, анын чыгармаларына дүйнөлүк атагы бар чет элдик адабиятчы-окумуштуулар назар салышып, баалуу пикирлерин билдирип келишет. Ошондой болсо да, жазуучуну жакындан билген, улуттук менталитетти, элдин тарыхын, маданиятын, адабиятын мыкты өздөштүргөн жергиликтүү илимпоздордун Айтматов жана анын чыгармалары туурасында айткан пикирлери өтө кундуу. Мына ошондой баалуу пикирлерди айтып, жазуучунун баскан-турганынан тартып анын чыгармаларынын жаралуу тарыхына, алардын көркөм дүйнөсүнө саресеп салып, көп жылдардан бери чарчап-чаалыкпай эмгектенип келе жаткан Айтматовтаануу илиминин өтө активдүү өкүлдөрүнүн бири – академик Абдылдажан Акматалиев. Ансыз Айтматов таануу илимин элестетүү мүмкүн эмес. Ал – анын пайда болушунда демилгечи-баштоочу гана эмес, практикалык иштери менен эбегейсиз эмгек өтөгөн күжүрмөн илимпоз. Ырас, Айтматов жөнүндө мурда-кийин белгилүү окумуштуу-адабиятчыларыбыз сын-пикирлерин айта келишкен. Бирок А.Акматалиевдин Ч.Айтматовдун чыгармаларына карата жасаган мамилеси, ызааты – алардын эч кимисин алдыга сала койбойт. А.Акматалиев Айтматов таануу илими туурасында жасаган иштери боюнча өзүнчө кеп салса болот. Биз тек гана анын соңку учурда Ч.Айтматовдун «Сардал кыз» аттуу романына карата жазган иликтөө иш жөнүндө азыноолак кеп кылмакчыбыз. Иликтөө иши «Шам» басмасы тарабынан «Аалам, адам жана жаабарс» – деген аталышта өзүнчө китепче түрүндө жарык көргөн». (2. 140-б.)

Окумуштуунун аталган эмгегинде романдын идеялык-көркөмдүк мазмунун, андагы козголгон проблемалар, жазуучунун социалдык-философиялык, нрава-эстетикалык көз караштарынын көркөм

интерпретацияланышы, сюжеттик-композициялык курулушу, образдар системасы жеке чыгармачылык планда жана улуттук адабий процессте алып келген жаңылыктары туурасында кеңири сөз болот.

Талант дарамети шакардай кайнаган, ойлору омоктуу чыгаан калемгерлер ар кандай тарыхый кырдаалдарга, социалдык абалына, саясий азгырык менен идеологиялык цензураларга моюн сунушпайт. Беттегенин бербеген көк жал мүнөз, көйөшкө таланттар баштарын канжыгага байлап коюшуп кандайдыр бир жолдор менен айтчу сөздөрүн баары бир айтышат. Алар – «тобокелдин» атын токуп минишип, опурталдуу жолдо адамдарга жакшылык издеген эрендер... Мындай типтеги улуу гуманист-жазуучулар глобалдык масштабда ой калчап, адамзат коомунда байгерчиликтин, бейкутчулуктун болушун самаган, алар үчүн күрөшкөн жаркын идеялардын жарчысы болушкан. Мына ушундай ыйык вазипаны өмүр бою аркалап, «каруусун-казык, башын - токмок» кылып алпурушуп келе жаткан ааламдык атагы бар Айтматовдун «Сардал кыз» аттуу романы ириде адабиятчы-илимпоздордун бүйүрүн кызгынты. Роман туурасында А.Акматалиевдин эмгеги окумуштуунун адаттагы иликтөө ыкмасында б.а. текстти терең анализге алуу, подтексттик маанилерин ачуу, автордун сүрөттөө каражаттарын тастыктоо жана чыгармадагы жаңы табылгаларды белгилөөгө багытталган. Өзгөчө, адамзат нравасындагы эзелтеден бери кебелбей, консервативдик мүнөз алып жашап келе жаткан махабат сезиминин тазалыгын, ыйыктыгын жактаган, жазуучунун метафоралык мааниде берген ойлору окумуштуу тарабынан терең ачылгандыгын белгилөөгө болот. Жазуучунун чыгармаларында махабат темасы өтө романтикалуу кээде трагедия менен чектешкен абалда кездешип, ар учурда жүрөк титиреткен драмалуу окуялар менен коштолуп олтурат. Окумуштуу Ч.Айтматовдун сүйүү темасындагы чеберчилигин өзгөчө бир эргүү менен иликтөөгө алып, а түгүл мындай ыйык сезим туурасында өзү да: «Ооба, сүйүү философиялык, нравалык-эстетикалык негизги категориялардын бири. Сүйүүгө татыктуу болуу же баркына жете билүү, сүйө билүү же сүйүктүү болуу ар адамдын колунан келе бербей турган өзгөчө касиет», – деп, ага карата ойлорун да билдирет. Арсен менен Айдананын узакка созулбаган романтикалуу сүйүүсү, Айдана тарабынан ал ыйык сезимдин бузулушу, ыппас жоруктарга барышы автор тарабынан чебер сүрөттөгөнүн айтып келип, мындай ийгилик Ч.Айтматовдун мурдатадан пайдалана келген ыкмасына, б.а. жан-жаныбарлардын образдары аркылуу ассоциациялуу түрдө берилгендигинен көрөт. Жазуучунун мындай ыкмасы туурасында: Чыңгыз Айтматовдун искусствонун адамдардын руханий эстетикалык талаптарына кызмат кылуу, таанып билүүчүлүк, тарбия берүүчүлүк, мүдөөлөрүнүн иш жүзүнө ашырылышында жаныбар дүйнөсүн таануу, башкача айтканда ошол дүйнөнү окурмандарга ачып берүү, аны көркөм каражат, образ-концепция катары пайдалануу абдан эффективдүү экендигин өзүнүн чыгармалары аркылуу бир нече ирет ынанымдуу тастыктады» —

деген оюн билдирет. Чындыгында эле Айтматов айбанаттардын образдарын ааламдаштырып», алардын ички дүйнөсүнө чейин кирип барат, муну менен адам-каармандарынын образын тереңден ачып, чыгарманын эмоционалдык, экспрессивдик касиеттерин көтөрүүгө жетишкен.

Базар экономикасынын келиши менен башталган ар кандай башаламандык, байлык-бийликтин өктөм агрессиясы, адам психикасындагы кескин өзгөрүштөр эзелтеден бери келе жаткан асыл нарктардын деградацияга учурашы Айтматовду бейпайга салып, Айданага окшогон желтамандарды ассоциациялык образ аркылуу канчыкка теңейт. Коомдогу терс көрүнүшкө карата мына ушундай реакция жасаган жазуучунун позициясын окумуштуу тексттик мисалдар менен бекемдейт. Арсен-Жаабарстардын заманга жараша тарткан мүшкүл иштери, күүгүм тарткан күндөрү-күнүмдүк. Алар абийир, ыйман, адамкерчиликтин адамзат коомундагы бийиктигине, түбөлүктүүлүгүнө ишенээрин: «... адам мейли кайсы коомдо жашабасын, мейли канчалык психологиясы өзгөрүлбөсүн – баары бир акыры адам абийири менен калышы керек. Адамды барктай да, нарктай да турган критерий – Абийир!» – деп белгилейт.

А.Акматалиев жазуучунун мурда-кийин жазган чыгармаларындагы каармандарынын баскан турганын, жасаган иштерин бүт өздөштүргөн. А түгүл алардын үндөрүнө чейин билет. Бул – чыгарманы талдоо учурунда салыштырма планда жалпылоого келгенде оң натыйжаларын берген. Чакырык үндөрдүн жаңырыгы туурасында төмөндөгүдөй байкоолорун ортого салат: «Чыңгыз Айтматовдун көпчүлүк чыгармаларында кандайдыр бир күчтүү жаңырыктаган чакырык үндүн калышын байкоого болот. Бул өзгөчө «Гүлсаратта» Боз ингендин ботосун издеп боздогон үнү, «Саманчынын жолунда» уулунун ордуна темир жолду кучактап, наалат айткан эненин үнү, «Кыяматта» Акбаранын айдагы Бөрү Энеге даттанып улуган үнү, «Касандра тамгасында» «Мен туулгум келбейт, келбейт, келбейт...» деп берилген белги аркылуу жаңырыктаган кассандро-эмбриондордун «үнү» ж. б. Мына ошондой үн «Сардал кызда» да эки учурда жаңырыктаары айтылат. Биринчи учурда: «түгөйлөш жары болчу сүйгөнүн жана сүйүүсүн издеген колуктунун, Сардал кыздын үнү, экинчи Сергейдин акылы эсинде жаңырыктаган «Өлтүр, өлтүрбө!» - деген үндөр». «Сардал кыз» романындагы жаңырган үндөр чыгарманын идеялык-тематикалык мазмунун тереңдетүү милдетин аткарып, эмоционалдык таасирин күчөтүп тургандыгын байкаган, окумуштуу. «Сардал кыз» романынан үзүндү түрүндө мурда «Кардагы Умай Эне», «Бахиана», «Ушедший на Тронгору», «Өлтүр, өлтүрбө!...» аттуу бир катар аңгемелери жарыяланган. Сыртынан караганда өз-өзүнчө темага, идеяга баш ийген бөлөк-белөк чыгарма өңдөнгөн аңгемелерге адабий анализ жүргүзгөн А.Акматалиев алардын өзөктүк биримдигин ички мазмундары аркылуу таап чыккан. Арсен да, Мерген да, Сергей да Ч.Айтматов менен пикирлеш болуп көз краштары бирдей чыгат,

«Өлтүрбө!» деген гумандуу осуятка бүтүндөй адамзатты чакырган үндүн жаңырыгы угулуп тургандыгы менен, алиги чыгармалар идеялык жактан биригет экен.

«Сардал кыз» легендасындагы мерген жигиттин сүйгөнү башка бирөө менен качып кеткенде мерген ал зөөкүрдүн артынан барып өлтүрүү чечиминен баш тартат. Ал эми «Өлтүр, өлтүрбөдө» берилген идея да өлтүрүүгө каршы. А.Акматалиевдин пикири боюнча автордун түпкү ою: «...кептин баары баш каарман Сергейде эмес. Анын бетме-бет келген душманы да ушундай «Өлтүрбө!» деген принципте жашашы керек. Ошондо эки тарапта тең «Өлтүрбө!» деген идея аң-сезимине киргенде адамдар согушка аттанмак турсун, колдоруна курал алуу жөнүндө ою да болбойт. Жазуучу дал ушул ойду өзөк катары адамзатка айтып жаткандай туюлат». «Өлтүр, өлтүрбө!» аңгемеси согуш жөнүндө болсо да, анда кадимки согуштук операциялар, баталдык сценалар баяндалбайт, тек, душманды өлтүрүү керекпи же жокпу, мына ушул суроонун тегерегинде философиялашкан ой толгоолор, пикирлердин кагылышы баяндалат. Айтматов нары-бери калчанган ойлордун соңунда «Өлтүрбө!» идеясын жактаган жакта калат. Бул идеянын жаңылыгы туурасында А.Акматалиев: «Ч.Айтматовдун «Сардал кыз» романынын идеялык-тематикалык мазмунунун жаңылыгы. Дүйнөлүк адабиятка «Өлтүрбө!» деген идеялык концепцияны биринчи жолу борбордук орунга коюп, аны ар кандай улуттагы муундагы адамдардын көз караштары аркылуу, мезгил менен мейкиндиктин чексиз алкагында, терең психологизм, курч драматизмде, жогорку гуманисттик деңгээлде чечкендигинде!» – деген жүйөөлүү пикирин айтат.

Эмгекте жогорудагылардан сырткары жазуучунун базар экономикасынын тушундагы турмуштун ачуу чындыктары менен жакшы тааныш экендигин далилдеген фактылар, соңку учурдагы Европадагы жашоо образынын чыгармага тийгизген таасирлери жана элдик легенданын профессионалдык адабияттын тилинде кайрадан интерпретацияланышы туурасында айтылган ары кызыктуу, ары ишенимдүү пикирлери бар.

«Чыңгыз Айтматов... Бул ысым менен бүгүнкү күндө кыргыздын улуттук руханий турмушунун өсүш деңгээлинин бардык тармактары тыгыз байланышкан.

Бул ысым – жалпы адамзат турмушунун байыркы доордон нечен миң жылдарды карытып бүгүнкү доорго жеткен, бүгүнкүдөн дагы нечен миң жылдык чексиздиктерге уланчу карт тарыхынын барагына өкүмү күчтүү Мезгил атынан XX кылымдын көрүнүктүү зор инсаны катары жазылып калчу сыймыктуу ысымдардан. Бул жөн гана мекендештин, улутташтын демейки көтөрө чалма пенделик мактананычы эмес, турмуш чындыгы далилдеген акыйкаттардан. Анын чыгармалары дүйнөнүн жүздөн ашуун өлкөлөрүндө эки жүзгө жакын тилдерге которулуп, жүз миңдеген нуска менен бир нече иреттен кайрадан басылып, дүйнөнүн булуң-бурчтарына небактан белгилүү жана тарап

жатат. Чыңгыз Айтматов бүгүн ар түрдүү улуттагы, ар түрдүү диний, саясий ишенимдеги, ар түрдүү кесиптеги жана ар кыл жаштагы миллиондогон окурмандардын сүйүктүү жазуучусу». (3. 127-6)

Сөздүн керемет күчү, орошон ой толгоонун ооматтуу касиети ушул белем, катардагы адамзат пендесинин бир өкүлүнүн жеке мүнөздөгү ой-туюму, көз карашы, элестүү дүйнө таанымы капыстан жалпы адамзаттык маани-маңызга ээ болуп, ага назар бурган адамдын жан дүйнөсүн козгоп, өмүр жана өлүм, кубаныч жана кайгы, адамгерчилик жана карөзгөйлүк, абийир жана абийирсиздик, бийлик менен бакыт жана бактысыздык, ар-намыстуулук жана арсыздык ж. б. у. с. толуп жаткан татаал, түбөлүктүү, жалпы адамзаттык маселелер туурасында ой-жүгүртүүгө мажбурлап, адамдагы адамдык нарк-насилди ойготуп, сергектентип, жаман эмне, жакшы эмне экенин ылгап билүүгө үйрөтүп, адал, ак ниеттүү иштерге шыктантып, адамдарга карата боордоштук сезимин ойготуп, жан дүйнөсүндө жакшылыктын үрөнүн өндүрүп, ар замандагы адам баласынын көңүл-көкөйүн өйүгөн «Канткенде адам улуу адам болот?» деген өңдүү суроого жооп издетип, бул татаал суроого жооп табууда ага руханий устат болуу укугун алууга мүмкүндүк берет.

«Бетме-бет», «Жамийла», «Саманчынын жолу», «Гүлсарат», «Ак кеме», «Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт», «Фудзиямада кадыр түн», «Кыямат», «Кылым карытар бир күн», «Кассандра тамгасы» – булардын ар бири окуган адамды кайдыгер калтырбай турган жандуу таасирдүүлүгү, жан дүйнөнү күүгө келтирээр көркөмдүгү менен окурмандын турмуштук тажрыйбасын байытаар, түшүнүгүн арттыраар, акыл-сезимин курчутаар шарапатка ээ чыгармалар.

Айтматовдун жазуучулук устаттыгынын эң башкы сыры – көркөм ойлоонун көп тараптуу жана көп тармактуулугунда. Кыргызчабы же орусчабы, эки тилдин кайсынысында жазбасын, ал баары бир биринчи иретте кыргыз жазуучусу. Өзүнүн чыгармаларында ал улуттук тамырга тереңирээк үңүлгөнгө, фольклордук чыгармаларга, анын эпикалык традициялык булактарына кайрылганга умтулат.

Айтматовдун феномени - баарыдан мурда анын көркөм дүйнөгө көз карашынын системасы элдик салтка, «Манас» баштаган эң бай фольклорго азыктанып таянганында жана ошону менен бирге аны жазуучу бир эле убакта Батыш жана Чыгыш элдеринин көркөм маданиятынын эң тандамал жакшы тажрыйбасы менен ширелиштире билгендигинде. Чындыгында эле, алгач чет жерлик адабиятчылардын, жазуучулардын көпчүлүгүн Айтматовдун чыгармачылыгынын улуттук мифологиялык кыртыш менен карым-катнаш проблемалары кызыктырган жана бүгүн да кызыктырып келет. Мифологиялык көрүнүштөрдүн жазуучунун чыгармаларында өтөгөн идеялык-көркөмдүк кызматын тактоо менен катар алардын көпчүлүгү Айтматовдун мифке болгон мамилеси терең чыгармачыл мүнөздө экенин көрсөтүшөт.

Жазуучу мифтин кандайдыр бир версиясы менен чектелип калбайт, алыскы замандар менен жуурулушуп кетет, көп кылымдык адамзат тажрыйбасын кайра уюткан жашоо механизмдеринин тереңдерине чөмүлөт. Ушунун аркасында анын «мифологемдери» биздин күндөрдө дайыма терең актуалдуу. Айтматовдун чыгармаларындагы мифологиялык-жомоктук башталыштын «кайра функцияланышынын» мааниси ушунда десек болот.

Жазуучунун чыгармаларында дүйнөнүн дал өзүндөй эң эски, жер-жер болуп, эл-эл болуп жаралганда кошо бүткөндөй абыдан тааныш адамдык сапаттар, сезимдер, түшүнүктөр жазуучунун «сыйкырдуу» калеминин күчү менен кайрадан жаңырып, жашарып, кайталангыс жаңы көркөм-эстетикалык өз алдынча бүтүн дүйнөгө айланат, өзгөчө өң-түс, касиет-сапатка ээ болот. «Эрди-катын жамандык-жакшылыкта» деп, «кудай кошкон тагдырлаш түгөйм» деп бардык азап-тозокко кайыл болуп башкалардан коргоп жүрүп, качан гана күйөөсү адилеттүүлүктүн атталбас чийимин аттап өткөндө өзү биринчи аны адамгерчиликтин атынан жазага буюрган Сейденин образын алабызбы, өз жүрөгү менен кабыл албаган никенин адат-салттык жөрөлгөсүнө өзүн күчтөп баш ийдире албай, акыры көңүлү сүйгөн адам менен сүйүү, ишеним, кыялдардын дүйнөсүнө чечкиндүү сапар тарткан Жамийланын образын алабызбы, курч мүнөзүнүн айынан турмуштук сыноолордун биринде тагдырын чорт сындырып алган Илиястын образын алабызбы, Жер эненин өзүндөй мээримдүү, айкөл, күчтүү, көтөрүмдүү Толгонай эненин образын алабызбы, аларда адам тагдыры жана ал тагдырды тагдыр кылып турган, о. э. бизди, кечээки, бүгүнкү, эртеңки окурманды, бир түйүндөн жолуктуруп, дилдеш, мундаш, сырдаш кылып отурган бүтүн дүйнө, синтездөөчү көз караш бар. Айтматовдун автордук идеяны алып жүрүүчү он каармандары – руханий маяк болчу, руху күчтүү, идеалдуу зор инсандар.

Адамдын жаратылыш менен болгон ымалалашуусунун Айтматовдук концепциясы адамдын ички жан дүйнөсүнүн чектерин кеңейтет. Ал, мейли, айбанаттар дүйнөсү жөнүндө жазып жаткан учурда да, анын баяндоосунун ар бир деталында чыгарманын гуманисттик нравалык климатын колдоп турган татаал символика жашайт. Турмуштук аныктыгы, образды сүрөттөөдөгү күчү боюнча Гүлсарынын, Каранардын, Ташчайнардын, Акбаранын, Жаабарстын образдары, адамдардын, алсак, Танабайдын, Едигейдин, Бостондун образдарынан кем калышпайт. Жазуучунун чыгармачылыгында жаратылыш адамдардын жашоосун, ички дүйнөсүн таразалаган өзгөчө критерийлик роль ойнойт. Жаратылыш, балким, катаал болушу да ыктымал, бирок баары бир ал акыйкатты аныктоонун, баалоонун, тактоонун негизги булагы.

Айтматов – адабий көркөм пейзаждын чебери. Анын чыгармачылыгында жаратылыштын сөз менен так, таамай, элестүү, чебер тартылган не бир түркүм сүрөттөрү бар: торгою таңшып тамылжыган таңдан асманына жылдыз батпай мемиреген бейпил түнгө

чейин, туман чалган адырлуу, бөксөлүү коктулардан, эгини текши ыңкып бышкан жайкалган эгин талаасына чейин, ак куулар конгон Айдын-Көлдөн адам буту баспаган ак мөңгүлүү тоолорго чейин. Алар жандандырылган, «адамдаштырылган» психологиялык параллель, символикалуу-метафоралуу жышааналуу көркөм каражат, каармандар аракеттенүүчү мезгил-мейкиндик фон эле эмес. Биз күндө эле көрүп, байкап-байкабаган ал жаратылыш сүрөттөрү жазуучунун «сыйкырдуу» калеминин күчү менен өзгөчө бир поэтикалык нурга чайынып, чыгармада болуп жаткан сюжеттик негизги окуя, каармандардын образ-мүнөздөрү, автордук идеялык-эстетикалык концепция менен ажыратылгыс болуп жуурулушкан, чулу бүткөн көркөм сүрөт болуп жаңырып, көз алдыга тартылат. Айтматовдун чыгармаларында пейзаж – активдүү «каарман», жандуу «каарман» ар кандай «мүнөзгө» ээ. Алар: мээримдүү, айкөл, ойноок, шайыр, сулуу, басмырт, ачуулуу, кырс, таш боор, капалуу ырайы бузук, көптү көргөн акылдуу, токтоо, чарчаңкы ж.б. Аларды сүрөттөө ыкмаларына карап да бир нече түргө бөлүүгө болот: романтикалуу, реалисттик, лирикалуу, драмалуу, трагедиялуу, эпикалуу. Айтматовдук пейзаждардан ошондой эле улуттук колориттин күчтүү деми сезилип, кыргыздык дүйнөкөрүм, дүйнөтааным өзгөчөлүгү көрүнөт.

Айтматовдун философиялык, психологиялык көркөм концепциясы – кандай заман, кандай доор болбосун, кандай саясий система өкүм сүрбөсүн, кандай кыстоо башка түшпөсүн адам адамдыгын сактап калуу керек жана адамзат коому дайыма адамдагы адамдык башаттын сакталышы үчүн күйөрман, тилектеш болуп, камкордук көрүшү керек экендигин чыгармалары аркылуу эскертип туруу.

Айтматовдун прозасы «биздин заман – нур заман» болгон советтик мезгил учурунда эле курулай шандануучулуктан, декларативдүүлүктөн алыс болгон. «Эң күчтүү драма – жакшы адамдардын драмасы» деген эмеспи өз учурунда Толстой. Анын сыңары Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын сюжеттик-конфликттик негизин да, Сейденин, Жамийланын, Толгонайдын, Алимандын, Дүйшөндүн, Илиястын, Танабайдын, Момундун, Едигейдин, Бостондун, Авдийдин, Арсендин ж. б. рух дүйнөсү бай, күчтүү инсандардын жан дүйнө драмалары, трагедиялары түзөт. Бирок алар (Момундан башкасы) табиятынан эрк-кайраты күчтүү инсандар болгондуктан өз чындыгын, өз ишенимин коргой алышат, абалды оңдоого жардам берүүчү адамгерчилик чегиндеги болгон мүмкүнчүлүктөрдү пайдаланышат. Ошондуктан ал каармандардын жоготуусу канчалык өкүнүчтүү болбосун, чыгармада адамдын акыл-эс күчүнө, эрк-кайратына болгон ишеним эч бөксөрбөй, оптимисттик дух сакталып кала берет.

Атагы ааламды аралап кеткен алп сүрөткердин сыйкырдуу калеминин тууралуу сөз учугу чексиз.

Жазуучунун сыры терең, ою кенен, көп катмарлуу чыгармалары жөнүндөгү адабий талдоолор, окурмандык ой бөлүшүүлөр жазуучунун өздүк чыгармаларына салыштырганда саны жагынан

да, көлөмү жагынан да жүз эсе көп деп айтсак, анчалык аша чаап кеткен деле болбойбуз. Жазуучунун чыгармаларына байланыштуу адабий-илимий эмгектер Кыргызстандан, Россиядан, мурдагы союздук республикалардан тышкары Индияда, Кытайда, Японияда, Англияда, Германияда, Францияда жана башка өлкөлөрдө, тилдерде жазылды. Жазуучунун чыгармаларын бирден санап, андагы ар түрдүү проблемаларды бирден талдап отурууга бул жерде мүмкүнчүлүк жок.

«Жазуучуга алгачкы чыгармачылык ийгиликти «Бетме-бет» (1957) жана «Жамийла» (1958) повесттери алып келди. Бул повесттер жарык көрөрү менен адабий коомчулук аларга кыргыз адабиятындагы жаңы көрүнүш катары баа берип, окурмандар тарабынан жакшы кабыл алынды. «Бетме-бетти» жазуучу чыгармачылык жолунун чыныгы башталышы, «адабий дебюту» катары атайт. Адабий дебют бул жерде жазуучунун чыгармачылыктагы өз чыйырын табуусу, алгачкы саамалык, ийгилик маанисинде айтылып жатат. Бирок бул башталышты жалаң эле Айтматовдун жеке ийгилигинин эмес, улуттук көркөм адабиятыбыздын өнүгүшүнүн жалпы табиятындагы жаңы сапаттык бурулуш катары туюу керек. Буга чейин кыргыз прозасында жалпы сүрөттөө үстөмдүк кылып, көркөм образ статикалуу, поэтикалык ой экстенсивдүү формада өнүктүрүлүп келсе, «Бетме-бетте» чыгарманын идеялык-тематикалык мазмуну каармандын ички дүйнөсүндөгү диалектикалык карама-каршылыктарды иликтөө менен тыгыз карым-катышта өнүктүрүлөт. Повесттеги сюжеттик конфликтти чечүүдө, борбордук идеялык-көркөмдүк максатты ишке ашырууда Сейденин образы биринчи планда турат. Турмуштук кайчылаш кырдаалга тушуккан Сейде эки жээктин – эл менен элбездер Ысмайылдын ортосунда чабалактоого аргасыз болот. Сейденин образынын драматизмин, психологиялык тереңдигин көркөм реалисттик планда ачып берүү чындыгында да жазуучунун, аны менен бирге кыргыз прозасынын алгачкы уюткулуу ийгилиги болду». (4. 130-б).

Башкы каарман Ысмайылдын образын тереңдеткен кошумча бөлүк 1990-жылы окурмандарга тартууланды. Чыңгыз Айтматов макалаларында жана маектеринде: «Эгер убакыт болсо «Бетме-бет» повестимди кайрадан карап чыгар элем» – деп нечен ирет белгилегени али эсибизде эле. Мында жазуучунун милдети – өз мезгилинде айрым бир себептер менен жазылбай жана кыскартылып калган эпизоддорду калыбына келтирүү болчу.

Дароо суроо туулат: Жазуучу кандай эпизоддорду кошууну ылайык көрдү экен? Кошумчаланган материалдар повесттин идеялык мазмунун тереңдетип, каармандын психологиясынын жаны кырларыш ачып береби?

Жазуучу окуянын өнүгүшүн өзүнчө финал катары баамдалган Бексааттын ооруп дүйнөдөн кайтышына мурда эле даярдап койгон. Анткени эненин өлүмү Ысмайыл үчүн орду толгус чоң жоготуу болмок, азапка кошулган арман-күйүтү буркан-шаркан болуп чыкмак. Энеси уулунун келечек тагдыры жөнүндө тынчсызданып жатып, өлүмгө баш ийгенин ал сезмек. Кошумча жаңы тарамда кемпирдин жаны чыгып баратканда жанында болбой, бир ооз керээзин укпай, бир ууч топурак сала албай, уулдук парзын аткара албай тоо-ташта тентип жүргөнүнө Ысмайыл чындап арданат. Абийирдин алдында сынганын жана турмуштун моралдык соккусун алганын туят, адамга берилген бир жолку жашоону кордоп жашаганы үчүн өкүнөт. Энеден айрылуу эпизоду – Ысмайылдын адамдык сезимин ойготуунун, турмуштук басып өткөн жолундагы жаза басууларын түшүнүүнүн жолу сыяктуу. Жазуучунун чеберчилиги – эненин ыйыктыгы жөнүндөгү ойду качкын Ысмайылдын аң-сезимине жасалма түрдө көчүрүп койбой, каармандын өзү билип, өзү туйган дүйнө менен бирдикте көрсөткөнүндө. Тынчтык күндө маңдай терин агызып эгин эгип, кубанып дан жыйнаган өзүнүн боордош жеринде эми чоочун болуп, кулаалыдан корккон чычкандай бүжүрөп, жашынып өтүп жүргөнү үчүн согушка наалат айтат.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Кадырманбетова А.К. Ч.Айтматовдун «Кылым карытаар бир күн», «Кыямат» романдары академик А.Акматалиевдин изилдөөсүндө. // Китепте: Мен сапарга жалгыз жол тартпаптырмын. Бишкек, 2016. 160-бет.
2. Мукасов М. «Сардал кыз» жөнүндөгү салмактуу изилдөө. // Китепте: Мен сапарга жалгыз жол тартпаптырмын. Бишкек, 2016. 140-бет.
3. Акматалиев А.А. Айтматов: Аалам жана адам // Тил, адабият жана искусство маселелери. Бишкек, 15-январь, 2016. 127-б.
4. ¹ Акматалиев А.А. Айтматов: Аалам жана адам // Тил, адабият жана искусство маселелери. Бишкек, 15-январь, 2016. 130-б.
- 5.

Эшеналиев Сабатар,
Ж.Баласагын атындагы КУУнун окутуучусу

АЛЫМКУЛ ТӨКМӨНҮН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ ЖАНА АНЫН ПОЭЗИЯСЫНЫН ИДЕЯЛЫК-ТЕМАТИКАЛЫК КӨРКӨМДҮК ТАБИЯТЫ

Эшеналиев Сабатар,
преподаватель КНУ имени Ж.Баласагына

ТВОРЧЕСТВО ПОЭТА-ИМПРОВИЗАТОРА АЛЫМКУЛА УСЕНБАЕВА И ИДЕЙНО- ТЕМАТИЧЕСКАЯ ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ПРИРОДА ЕГО ПОЭЗИИ

Eshenaliev Sabatar,
teacher of KNU named after J. Balasagyn
A POET-IMPROVISER OF ALYMKUL USENBAEV AND IDEOLOGICAL-THEMATIC,
ARTISTIC NATURE OF HIS POETRY

Аннотация: Макалада Алымкул төкмөнүн чыгармачылыгы жана анын поэзиясынын идеялык-тематикалык көркөмдүк табияты тууралуу кеп болот.

Түйүндүү сөздөр: төкмө, устат жана шакирт, чыгармачылык, идеялык-тематикалык багыт.

Аннотация: В данной статье речь идет о творчестве поэта-импровизатора А. Усенбаева и об идейно-тематической художественной природе его поэзии.

Ключевые слова: поэт-импровизатор, наставник и ученик, творчество, идейно-тематическое направление.

Abstract: In this article the speech is about the work of the poet-improviser A. Usenbayev and about the ideological and thematic artistic nature of his poetry.

Key words: poet-improviser, mentor and student, creativity, ideological and thematic direction.

Алымкул Үсөнбаев Токтогулдан чыныгы акындыктын нускасын алып, дүйнөгө, турмушка карата көз карашы такталган акын. Токтогулдун шакирти болгондон тартып ырчылыктын, төгүп ырдоонун жолдорун жана ыкмаларын мурункудан да терең өздөштүрө баштайт. Таптык көз карашы өнүгүп, өкүм сүрүп турган коомдук түзүлүштөгү карама-каршылыктарды, теңсиздикти таамай сезет. Мына ошол социалдык теңсиздиктин натыйжасында жокчулуктан жапа чеккен Алымкул Улуу Октябрь революциясынын жеңишине чейин эл аралап эркин ырдай албады. Улуу Октябрь революциясынын жеңиши А.Үсөнбаевге эркиндик, теңдик гана алып келбестен, анын акындык чеберчилигинин ар тараптан өсүп-өнүгүшүнө кеңири жол ачты.

Кыргыз жергесинде жаңы, эркин турмуштун орун ала башташы жалпы эзилген кедейлер сыяктуу эле А.Үсөнбаевге эркиндик, теңдик гана алып келбестен, анын акындык чеберчилигинин ар тараптан өсүп-өнүгүшүнө кеңири жол ачты.

Кыргыз жергесинде жаңы, эркин турмуштун орун ала башташы жалпы эзилген кедейлер сыяктуу эле А.Үсөнбаевди да зор кубанычка бөлөдү. Социалисттик жаңы турмушка активдүү аралашуу менен бирге А.Үсөнбаев колхоз курулушуна да жандили менен көмөк көрсөттү. Айыл арасында теңдик замандын орун алып жатышын жана анын артыкчылыгын даңазалап, эл арасында эргип ырдады. Элди жаңы турмушка үндөп, эскиден калган тап душмандарын жок кылууга чакырды. Бирок, А.Үсөнбаевдин бул аракети бай-манаптардын калдыктарына жакпады. Ошондуктан А.Үсөнбаевдин “көзүн тазалоо” максатында чаткалдык басмачыларга

кармап берүүгө аракет жасашты. Бирок, бул кылмыштуу кара ниет иштин бети ачылып, А.Үсөнбаев эл тарабынан куткарылат. Мына ошол эски менен жаңы карама-каршы келип, тап күрөшү күч алып турган мезгилдерде А.Үсөнбаев да өз мүмкүнчүлүгүнүн жетишинче жаңы турмушту даңктап ырдаганы белгилүү. Бирок, тилекке каршы, А.Үсөнбаевдин 1920-жылдардагы ырлары түгөл кагазга түшүрүлүп сакталып калбагандыктан ал туурасында пикир айтыш кыйын. Ошондуктан А.Үсөнбаевдин 1930-жылдарга чейинки мезгилдерде жаралган ырларынын ичинен колдо болгон: “Токтогул менен жолугушуу”, “Ырчы аял Акыш менен жолугушуу”, “Экинчи жолугушуу”, “Аксы багытында”, “Аялдар теңдиги жөнүндө” (“Акбаары”), “Акыйкат жана теңчилик” сыяктуу көбүнчө Токтогул менен айтыш формасындагы ырларын гана атоого болот.

Акындар чыгармачылыгындагы туруктуу салтка айланган көрүнүштөрдүн бири – бул устат жана шакирт маселеси. Ырчылыкка кызыгып, ага баш оту менен берилген жаш талапкер ар дайым өзүнөн мурунку чоң акындарды ээрчип таалим алган. Ошону менен катар анын ырын үйрөнүп, күүлөрүн аткара билген. Мына ушул салт боюнча А.Үсөнбаев да улуу демократ акын Токтогул Сатылгановдун поэзия мектебинде тарбияланып, өз алдынча төкмө ырчылык кесипке ээ болот. Жогоруда аталган ырлардын көбүндө мына ошол устат жана шакирт проблемасына арналган идеялык мотив жатат. Мисалы, “Токтогул менен биринчи жолугушуу” аттуу айтыш формасындагы ырда А.Үсөнбаевдин эң алгачкы ирет Токтогулга жолугуп, өз максатын улуу

акынга төкмөлүк ык менен ырдап түшүндүрө алганы көрүнүп турат. А.Үсөнбаев жаштыгына карабастан акындык салтты толук сактоо менен бирге эле өзүнүн дилиндеги айтайын деген оюн так жана таамай айтып берет. Ошондуктан улуу акын Алымкулдун таланттуулугун байкап:

“Эсен жүрүп жетилсең,

Эл ырчысы болорсун.

Өмүр берсе чоңоюп.” “– деп жогору баа берген.

Бул сөздүн чындыгы кийинки эле Токтогул менен Алымкулдун “Экинчи жолугушуу”, “Аялдар тендиги жөнүндө”(“Акбары”) аттуу ырларындагы А.Үсөнбаевдин улуу акындын оюн кадыресе такшалган акындарча так жана таамай улап, мазмундуу айткан ырларынан даана эле байкалып турат. Мисалы, “Аялдар” тендиги жөнүндө”(“Акбаары”) аттуу Токтогул менен Алымкулдун айтыш формасындагы көлөмдүү алым сабак ыры Кетмен-Төбөдөгү бир чоң тойдо, казганактап турган калың элдин алдында ырдалган. Бул туурасында Алымкул мындай эскерет: “Айлана жыпар жыттанып, жайдын толуп турган мезгили. Токтогул Кетмен-Төбөдөн келип, мени жанынан кадам алыс чыгарбай он күн ээрчитип жүрдү. Ырын, күүсүн үйрөттү.

–Алымкул балам, мен далай элдин үрп-адаты менен тааныштым. Сен болсоң жашсың. Таластан башка жакты көрө элексиң. Мени менен бирге жүрүп, Кетмен-Төбөнү көрүп кел,-деди Токтогул.

Мен сөз катпай макул болдум. Улуу акындын үлгүсүн үйрөнүп алууну эңсеген жүрөгүм Токтогулдун жанынан калбоого дилгирлентти. Мен Токтогул менен Кара-Суу жайлоосуна бардым. Биз келип түшкөндө, ушул жерде Машкара деген бир киши той берип жатыптыр. Эл биздин келишибизди кызуу тосуп алышты.

–Токтогул келди,-деп, эл кубанды.

–Токтогул, сен өзүбүздүн Токтогулсуң! Бул жаныңа кошо ээрчип келген балаң ким. Ырчы болсо ырдатып үнүн угалы. Канакей, ырдап койбойсуңарбы –деп, эл чуулдады.

–Кана, Алымкул балам, элдин көңүлүн ачалы. Ырда, балам,-деп Токтогул мага карады”.(1. 518-б.)

Мына ошентип ырды Алымкул баштады. Улам такшалып, акындык салтты өздөштүрүп калган жаш ырчы кайдан, эмнеден баштоону илгиртпей түшүнүп, өмүрү көрбөгөн эл-журттун алдында эзелтеден бери өнөкөт болуп калган ырчылык традицияны сактап учурашуу, саламдашуудан баштады.

Алымкул: -Ээрчип келдим абамды,

Элге айтамын саламды.

Эркек-аял бек турсун

Эсенби, калкым аманбы

Токтогул: - Ээрчитип келдим эл сага,

Эрбейген жапжаш баламды.

Эсимден чыгып Топчубай

Бул ордуна туткан каралды.

Алымкул: - Токомдон үлгү албаса,

Топудай балаң өсөрбү,

Тоюңдун чыктым үстүнөн

Толкуган көп эл эсенби.

Токтогул: - Белгилүү Баш-Көл өзөнү,

Бер жагында ашуу кесени,

Алымкул балам,таанып ал,

Атаңдын ушул өз эли (1.519-б.)

Ырдын жалпы уюшулушунан эле даана байкалып тургандай, жаш ырчы Алымкулдун ыр саптары менен улуу акын Токтогулдун ырлары бири-бирин толуктап, бири-бирине кынап койгондой уйкаша түшүп, кандайдыр бир бирдиктүү күүгө келе түшкөн ыргактуу, музыкалуу.

Бул алым-сабак ырдын композициялык курулушу ирээттүү келип, мазмуну улам кызыктуу, айрым учурда уккан адамды эрксиз жылмайткан жеңил юморлуу боло баштайт.

Ырдын негизги мазмуну жаңы теңчилик заманды, аялдар тендигин даңазалоо болуп саналат. Акындар улам кызыган сайын ырлары көркөмдүк жактан жеткиликтүү уюшулуп, ар бир сүрөттөлгөн көрүнүштүн образы көз алдыбызга элестүү тартыла баштайт да, жогортодон келе жаткан ритм,темп бузулуп кетпей кайра чыйралып, ички музыкалуулук күч ала берет.

Алымкул: -Кызыл тил талбай сайрайсың

Кыялың шекер балдайсың.

Кырчың жапжаш талдайсың

Кыярып күйгөн шамдайсың.

Токтогул: -Кызылын кызыл, агын ак,

Тээ кыраңга жазган кардайсың.

Бурала басып жарк этсең,

Буруттан чыккан айдайсың.

Кымбат бааң, ак келип

Чырагым, кыз кезинде кандайсың.

Мына ушундай ыргак, элестүүлүк, уйкаштык ырда баштан аяк бузулбай толук сакталат. Демек, мындан биз жаш ырчы Алымкулдун төкмөлүк өнөрүнүн бир кыйла такшалып, өнүгүп калганын байкай алабыз.

А.Үсөнбаевдин 1930-жылдардагы ырлары тематикалык жактан ар түрдүүлөнүп, акындын ошол кездеги өз көзү менен көрүп, аралашып жүргөн турмуштук көрүнүштөргө арналды. Башка акындардай эле бул жылдарда А.Үсөнбаевде да жаңы социалисттик турмуштун кыргыз жергесинде орноп жатканын, эски турмуштан жаңы замандын артыкчылыгын баса белгилөө, эски менен жаңыны салыштырып ырдоо мотиви басымдуулук кылат. Ошону менен катар Ленин, Октябрь, эл-жер, Мекен темасы да А.Үсөнбаевдин 1930-жылдардагы ырларынан кеңири орун алган. “Ленин”, “жыйырма жылдык Октябрга арнап”, “Жыргап жатат элибиз”, “Таластын көрүнүшү”, “Жаштар”, “Кызыл аскер”, “Москванын көрүнүшү”, “Алма-Ата”, “Аккан суу”, “Комсомолдун жыйырма жылдыгына”, “Акын атама”, “Папаниндер”, “Эл достугу”, “Шайлоо” жана башка ырларынын аталышын эле байкап көрсөк А.Үсөнбаевдин 1930-жылдардагы чыгармаларынын тематикалык жактан ар түрдүүлүгүн жана турмуштун орчундуу көрүнүштөрүн мүмкүн болушунча камтууга жасаган чыгармачылык изденүү аракеттерин таасын сезебиз.

“Ленин атын укканда,
Кубанган менин жүрөгүм,
Эл үчүн жанын аябай,
Эркиндик жолун күрөдүн,
Эмгекчи – дыйкан элинди.
Жан-дилиң менен сүрөдүң,
Ажыдаар менен арбашып,
Падыша менен кармашып,
Каршы чыккан душмандын

Сындырдың кайрып билегин” (1. 5-б.)- деп баштайт акын өзүнүн “Ленин” аттуу ырын. Ырдын мазмунунан байкалып тургандай А.Үсөнбаев Лениндин атын укканда чексиз кубанганы ырас. Ошондуктан улуу кемеңгерге деген өзүнүн жандүйнөсүндөгү аруу сезимди, урмат-сыйды ыраазычылыгын билдирип төкмөлүк ык менен ырдап бергиси келген. Ырдаарын ырдады, өзүнүн акындык кудуретинин жетишинче В.И.Лениндин ишмердигин даңазалады. Ырда көрүнүп тургандай “Ажыдаар менен арбашып”, “Сындырдың кайрып билегин” деген сыяктуу элдик ооз эки чыгармачылыкта кездешүүчү туруктуу сүрөттөө каражаттары да колдонулду. Ошентип, биз бул ырдын тексти менен толук таанышкандан кийин, А.Үсөнбаевдин Лениндин эл үчүн сиңирген баа жеткис эмгегин, жергебизге жаңы заманды орноткондугун, элибиз эркиндикте, теңдикте жыргалдуу турмушта жашап жаткандыгынан көркөм маалымат алабыз. Ошону менен катар эле акындын саясий түшүнүгүнүн чектелгендигине, мындай темага алгачкы ирет кийлигишип жаткандыгына байланыштуу келип чыккан жупунулукту, Лениндин образын көркөм жалпылаштыруудагы чабалдыкты да даана сезебиз.

Албетте, Лениндин образын жалпылаштырып ырдоо акындар үчүн бир топ кыйынчылыктарды туудураары шексиз. Анткени, акындар көбүнчө элдик оозеки поэзиянын сүрөттөө ыкмаларын жана көркөм каражаттарын колдонуу менен тигил же бул көрүнүштүн көркөм түспөлүн көз алдыга тартат. Ошондуктан акындар поэзиясынын көнүмүш салтына ылайык А.Үсөнбаев да Ленинди “Ажыдаар менен арбашып, падыша менен кармашып, сындырдың кайрып билегин” деп, жөнөкөйлөштүрүп сүрөттөп салган. Анын себеби 1930-жылдары А.Үсөнбаев В.Лениндин эмгеги, ишмердиги менен жеткиликтүү тереңирээк тааныш эмес эле. Саясий жактан да түшүнүгү тереңдей элек мезгил болуучу.

Ал эми ошол эле 1930-жылдары А.Үсөнбаевдин өзүнө мурунтан тааныш турмуштук көрүнүштөрдү, Ата журтубуздун көркөм элесин образдуу, таамай сүрөттөп бере алган ырлары да арбын. Мисалы, акындын “Жыргап жатат элибиз”, “Таластын көрүнүшү”, “Акын атама”, “Аккан суу”, “Алма-Ата” жана башка ырларында поэтикалык ой толгоолор жеткиликтүү көркөм чеберчиликте жүзөгө ашырылган.

“Кол ойносо комузга,
Күү сонуну сенде экен.
Коңгуроодой кошулса,
Үн сонуну сенде экен.
Жатык тартып ырдаса,
Тил сонуну сенде экен.

.....

Куюлуп ырың токтобой,
Алтын кумган чоргодой,
Бир жөнөлсөң кетчү элең.

Кылтылдаган жоргодой” (1. 23-б.) -деп сүрөттөйт.

А.Үсөнбаев өзүнүн “Акын атама” аттуу ырында устаты Токтогулдун ырчылык өнөрүн, башкасын айтпаганда да, ушул үзүндүдөн улуу акын Токтогулдун жеке өзүнө таандык көп кырдуу көркөм өнөрүнөн конкреттүү жана элестүү маалымат ала алабыз.

“Эшектен жолборс” поэмасында акын өткөн теңсиздик заманда карапайым эмгекчинин тарткан азабын, эзүүчүлөргө каршы өз алдынча жүргүзгөн күрөшүн сүрөттөйт. Таптык карама – каршылыктарды көрсөтүү аракети да поэманын мазмунунан айкын туюлуп турат.

Поэма Карынбай аттуу жеткен сараң байдын кылык-жоруктарын сүрөттөө менен башталат. Карынбай дүнүйөнү эсепсиз жыйнаганы менен анын үзүрүн көрбөй сараңдыгы, ач көздүгү арта берет. Анын үйүнө бий, болуштар гана каттаганы болбосо, карапайым калктын бири да басып кирбейт. Кирейин деген күндө да, Карынбай сараңдыгы кармап, баш бактырбайт. Карынбайдын үйүндө жумушун кылса да, чеке жылытарлык акы ала албаган бир кедей кызмат кылат. Ал кедейдин маңдайга бүткөн жалгыз эшегинен бөлөк эч нерсеси жок. Эзилип жүрүп, куу оокаттын айынан тартпаган азабы калбайт. Күндөрдүн биринде капканына жолборс түшүп, чоң олжого батат. Карынбайдан акысын ала албай жүргөн кембагалга ондой болуп, жолборстун териси эшегине куюп койгондой чак келет. Эшекке жолборстун терисин кийгизип, Карынбайдын гүлбагына түн ичинде барып, агытып кайтат. Эртеси гүлбакты аралай баскан Карынбайга кадимки эле жолборс көрүнөт. “Бул жолборс акыры бир күнү мени соо койбойт”-деп ойлоп, Карынбай өзүнүн гүлбагын таштап, журт которуп башка жакка көчө качып кетет. Эзели таман акы, маңдай теринин акысын ала албай жүргөн кедей Карынбайдын гүлбагын ээлеп калган экен.

Поэманын ушул кыскача сюжетинен байкалып тургандай акыйкаттык ар дайым карапайым эл тарабында экенин ишенимдүү чагылдырган.

“Жолборс минген киши” поэмасынын сюжети да кызыктуу иштелген. Оңой олжо таап, ары-бери өткөн жолоочулардын малын жарып жеп көнгөн Жолборс эми да камышка малын токтотуп, түнөк кылып, жай алган жолоочуларды аңдып жатты. Камыштын арасынан жалтылдаган отту көрүп, ууру да мал уурдоого жылып кирди. Алдында комдонуп жаткан жолборсту жылкы экен деп ойлоп, тургузбай минип качууну көздөдү. Акырын шырп алдырбай келип, ууру жолборско минип калды. Бир балээ жабышты деп корккон жолборс түнү бою тоо-ташты аралап чуркаса да, үстүндөгүдөн эч кутула албады, ал эми ууру болсо ушунча күлүк тулпарга жолукканына сүйүнүп баратты. Таң сүрө астындагы мингени тулпар эмес эле жолборс экенин көрүп, коркконунан

эмне кылаарын билбей, жолборстун жонуна ан сайын ач кенедей жабышты. Жолборс акыры талаадагы чоң бактын түбүнөн өтө берээрде ууру бактын бутагына чап жабышып, жолборстон кутулган экен.

Демек, “Уруну каракчы урсун” деген лакаптагыдай жолоочулардын малына кол салган жолборс менен урунун кара ниет иштери онунан чыкпай мал аман калды. Поэманын акыры ушундайча жыйынтыкталат.

“Көзөлшаа”, “Байкобул абышка”, “Жунусбай мерген” аттуу жомоктордун сюжеттери да акын тарабынан кызыктуу иштелген. Кыскасы, А.Үсөнбаевдин жомоктордун негизинде кайрадан иштелген жогоруда аталган поэмалары идеялык – көркөмдүк сапаты жагынан жеткиликтүү келип, тарбиялык таасир бир кыйла күчтүү берилген.

Жыйынтыктап айтканда, 1930-жылдар, А.Үсөнбаевдин чыгармачылыгындагы жаңылануулардын, изденүүлөрдүн коомдук саясий калыптанып өнүгүүлөрдүн жылдары болду.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында А.Үсөнбаевдин чыгармачылыгы өзүнчө бөлүп кароого мүмкүнчүлүк түзгөн жаңы ырлардын циклы менен байыды. Тагыраак айтканда, турмуш өзү жаңы теманы жаңыча ырдоого акынды мажбурлады. Ал жаңы тема - Улуу Ата Мекендик согуш темасы эле. Жаңыдан социалисттик коомубуз курулуп, эркин эмгекке бет алып келе жатканыбызда тынчтыкты бузуп, фашисттик Германия өлкөбүзгө кол салды. Ата Мекен коркунучта турганда “бардыгы фронт үчүн, бардыгы жеңиш үчүн” аракет башталып, бүткүл элибиз күндүр – түндүр эмгектенүүгө өттү. Кан менен, тер менен орнотуп алган жаңы турмушту, социалисттик Ата Мекенди коргоо эми ар бир адамдын ыйык милдети катары алдыңкы орунга чыкты. Мына ушундай кырдаал түзүлүп, Ата Журтубуздун тагдыры татаалданып турган чакта А.Үсөнбаев да турмуш талап кылган нукка түшүп, бүткүл акындык өнөрүн, күч аракетин Мекенди коргоого, жеңишке арнады. Мына ушул көрүнүш акындын жаңы, патриоттук согуш темасындагы ырларынын жаралышына алып келди. Акындын согуш кезиндеги, ырлары үгүт - насыят, чакырык, арноо, үндөө, эпикалык баяндоо, тамсил жана башка формаларда жаралып, патриоттук пафосу күчтүү чыгып жатты. “Баатырдын анты”, “Баратат кыргыз дүңгүрөп”, “Өлүмгө өлүм”, “Аксакалдарга”, “Гвардия атаңдын”, “Жеңе жүрдүк, жеңебиз”, “Жырткыч фашист качканда”, Сталинградды сактоочуларга, “Кыргыздын уулдары”, “Элден салам”, “Фашисттер качтың сүргү жеп”, “Барчын менен кулаалы”, “Чолпонбай”, “Панфиловду эскерип”, Күжүрмөн жеңиш кубаныч”, “Жеңиш” жана башка ырлары менен акын Совет элинин жеңилбес күчүн, адаттан тыш патриоттук духун көрсөтө алган. Ошону менен катар эле фронт менен тылдын байланышын, тылдагы элдин күжүрмөн эмгегин жана жай турмуштук көрүнүштөрдү сүрөттөгөн: “Эмгекти сүйгөн эрлерге”, “Аткаргын элим антыңды”, “Учурашуу”, “Ушул кез”, “Берекенин булагы”, “Кыргыз элим”, “Комуз”, “Капчыгай”, “Ысык-Көлдө” жана башка ырларын да жаратты.

“Баатырдын анты” аттуу ырында акын советтик жоокерлердин жалпылаштырылган образын түзгөн. Кимди, эмнени коргоону айкын сезген эрки күчтүү кайратман жоокер:

Антын берем балкып жаткан эл үчүн,

Күн чачырап, гүлдөп жаткан жер үчүн,

Түгөнбөгөн өнөр, билим кен үчүн (1. 81-б) - деп, эл алдында, Мекен алдында ант берет. Бул бүткүл советтик комсомол жаштардын анты. Беттешкен жоодон жалтанып артка качпаган эр жүрөк патриоттор Чолпонбай, Дүйшөнкул, Дайыр, Тащмаматтай баатырлардын анты.

Бул жүрөгүм октой болуп атылат,

Бул окторум жоого каршы чачылат.

Калкым үчүн каным акса кайгырбайм,

Майдандарда бизди кимдер качырат. (2. 81-б)

Мына, чыныгы эр жүрөк патриоттун жан-дүйнөсү, майтарылбас духу, дегеле турган турпаты, кылаар иши. Акын советтик жоокердин ой-дүйнөсүн сезе билип, аны ачыкка чыгара аңтара сүрөттөп, кайратман жоокердин элесин көз алдыбызга алып келди.

Ырдын муун өлчөмүндөгү акындар поэзиясына анчалык мүнөздүү болбогон жаңы көрүнүштү байкоо кыйын эмес. Комузун коштоосу менен жеңил ыргакта, жедеп көндүм болуп бүткөн ыкмада оңой-олтоң аткарылып калчу жети, сегиз муун өлчөмүндөгү ыр саптарынын ордуна интонацияга негизделген, комуздун коштоосунда аткарылса бир катар кыйынчылыкты талап кылаарлык деңгээлдеги оң бир муун өлчөмүндө жазылган. Мында биз А.Үсөнбаевге жазма адабияттын таасири тие баштаганын ачык сезибиз.

“Өлүмгө өлүм” аттуу ырында ырчылар үчүн салттуу форма болуп калган сегиз муун өлчөмүнө салып, көркөм ой толгоолорун төкмөлүк ыкма менен элестүү да, эмоционалдуу – экспрессивдүү да, конкреттүү да чакырык, үндөө мотивинде калкыбыздын эл-жерине деген ыйык сүйүү сезимин ойготуп, душманды жок кылууга чакырат.

Асылып келген душмандын,

Айлыма тийди залалы.

Абалтан адам көрбөгөн,

Ушундай бети караны.

Капылеттен басышты,

Кээ жерден кыштак, калааны.

Ач көздүк менен акмактар,

Ар нерсени талады.

Кара малдай муздады,

Катын менен баланы (3. 83-б).- деп башталып, фашисттердин ырайымсыз кылык-жоруктарын жырткычтык турпатын элестүү да сүрөттөп жүрүп олтурат. Ошону менен катар өлкөбүздөгү жалпы журтту душманга каршы күрөшүүгө үндөйт. Бирок душмандын оңой-олтоң эле жеңиле койбостугун, “кутурган иттей асылаарын”, өжөрлүгүн да эскертип өтөт. Ошондуктан жоокерлерибизди эр жүрөктүүлүккө, баатырдык салгылашууга, душманды талкалоого түздөн-түз чакырат:

Пулемет огун жаадырып,

Замбирек турсун заңкылдап.

Атылып чыгып асманга,

Ак шумкар тепсин жаркылдап.
Ойдо жетсең, ойдо сой,
Кырда жетсең, кырда сой.
Көлдө жетсең, көлдө сой,
Көз жетпеген чөлдө сой.
Өрдөктү шумкар илгендей,
Ала барчын текөөрлөп.
Алтайды сермеп жүргөндөй,
Ак булут, туман черде сой!
Ажалдан башын көтөртпөйт,
Алгалап сокку ургула!

Жериңден айдап чыгарып,
Желмогузду кыргыла!
Жок болду душман өлдү деп –
Жолборстой тиктеп тургула! (3. 92-б.)

Ырдын мазмунунан эле даана байкалып тургандай күчтүү патриоттук ой толгоолор, баатырдык күрөшкө үндөө пафосу реалдуу жана таасирдүү берилген. Ошону менен катар акындын атуулдук ой-дүйнөсү, идеялык позициясы да ачык сезилет.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Коллектив: Кыргыз акындар чыгармачылыгынын тарыхы. Ф.1990-ж.
2. Абдыразаков А. Акындар чыгармачылыгынын тарыхы. Б.1999-ж.
3. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. Б.2004-ж.

С.Рысбаев,

Кыргыз билим берүү академиясынын лаборатория башчысы,
педагогика илимдеринин доктору, профессор

ЭССЕ ДЕГЕН ЭМНЕ ЖАНА АЛ КАЙДАН ЖАРАЛГАН?...

С.Рысбаев,

заведующий лабораторией Кыргызской академии образования, доктор педагогических наук, профессор
ЧТО ТАКОЕ ЭССЕ И ОТКУДА ОН ПОЯВИЛСЯ?...

S. Rysbayev,

head of the laboratory of the Kyrgyz Academy of education, doctor of pedagogical Sciences, Professor
WHAT IS ESSAY AND HOW DID HE APPEAR?...

Аннотация: Макалада эссе жанрынын табияты, өзгөчөлүгү, түзүлүшү жана анын пайда болуу тарыхы, эссе жазууда эмнелер көңүлгө алынуусу керектиги тууралуу маселелердин тегерегинде кеп болот.

Түйүндүү сөздөр: эссе, адабий жанр, эссенин жанрдык табияты, эссенин түзүлүшү.

Аннотация: Данная статья затрагивает вопросы о природе жанра эссе, его особенностях, структуре и истории его возникновения, о том, что следует принимать во внимание при написании эссе.

Ключевые слова: эссе, литературный жанр, жанровая природа эссе, структура эссе.

Abstract: This article raises questions about the nature of the essay genre, its features, structure and history of its origin, what should be taken into account when writing an essay.

Key words: essay, literary genre, genre nature of essay, structure of essay.

«Эссе» сөзү француз тилинен алынган жана ал essae- «аракет, киришүү, тажрыйба» деген түшүнүктү билдирет. Андай болсо, бул жанрда жазуу иши- алгач ирет жазган ар бир адамдын өзү киришип жаткан же баштап жаткан иши, алдыдагы турмуштук же кесиптик пландары, максаттары тууралуу билдирүү, алгачкы аракеттери, жеке тажрыйбасы тууралуу баяндоо, аны жазуу жүзүндө бере алуу, практикалык сунуштарын айтуу иретинде башталган сыяктуу.

Алган илимий булактардагы маалыматтарга таянсак, аталган жанрдын тарыхы, чындыгында эле ушундай экен. Эссени адегенде ишке орношуу кезинде жазылуучу маалымат алуучу иш кагазы катары карашса көрүнөт, же азыркыча алганда чакан же кеңири формада жазылган резюме сыяктуу да кабылданса керек. Ошондо ишке жаңыдан орношуп жаткан адам өзүнүн адистик билими, кесиптик жөндөмү, алдыдагы планы, ишти жүргүзүүдөгү ыкмалары, жетишер ийгиликтери тууралуу платформасы катары жазышкан десе да болчудай экен.

Бул туурасында төмөндөгүдөй да маалыматтар бар: кадимки француз реформатору Б.Наполеон кандай гана кызматка адамды алууда аны менен аңгемелешип отурбай эле, анын тандаган кесиби тууралуу түшүнүгүн, тажрыйбасын, ишке жөндөмдүүлүгүн, иши тууралуу теориялык жана практикалык билгилги тууралуу маалымат алуу максатында эссе жаздыруу ыкмасын колгондон. Ал тургай, ал ишке кирип жаткан адамдын мүнөзүн да, кыял-жоругун да, адамдык сапаттарын да кол жазмасы аркылуу билип алган-деген кеп-сөздөр да бар.

Кандай болгондо да, бул эссе жазуу иши башталган кезинен тартып, бара-бара ишке адамды кабыл алууда гана колдонулбастан, ар бир адамдын, анын ичинде, окуучу менен студенттин чыгармачыл ой жүгүртүүсүн текшерүүчү жана аны баалоочу жазуу ишинин бир формасы катарында жалпынын практикасына айланып кеткени ырас. Ал практика аркылуу эссе жазуу ишинин бир формасы катары гана эмес, чыгармачыл өз алдынчалуу жанр катары калыптануу жолуна түшкөн.

Эссенин жанрдык табияты кандай?

Аталган жанрдын тарыхына келсек, ушул жөнөкөй эле француз иш кагазын чыгармачыл бир форма катары колдонуп, 1580-жылы Англия жазуучусу Мишель Монтен алгач ирет «Тажрыйба» (Опыт – LesEssais) аттуу эмгегин жазган экен. Андан соң бул стилде англия акыны Бел Джонсон биринчилерден болуп поэзиялык чыгармаларын жараткан. Кийинчерээк бул стиль өз алдынча адабий жанрга айланып, англис жана француз акындарынын чыгармачылыгындагы модалуу жанр болуп кеткен. Атап айтканда, Дж. Аддисон, Г.Стил (Англия), Дидро, Вальтер, Роллан, Б.Шоу (Франция), Лессинг Гердер, Гейне (Германия) ж.б. эссе жанрында көптөгөн чыгармаларын жаратышкан экен. Бул жанр 1800-жылдарда Россияга өтүп, Радищев, А.Герцен, Ф.Достоевский, К.Паустовский, И.Бродскийлер ж.б. анда калемдерин бир топ сынашыптыр.

Чындыгында, эссе жанры – чыгармачылыктын бардык эле жанры сыяктуу адамдын ички толгонуусун чагылдырган, эркин жазылуучу чыгарманын бир түрү. Анткени ар бир адамдын айта турган ою бар, айта албай жүргөн толгонуулары бар, бирөө менен тажрыйбасын, ички сезимдерин бөлүшкүсү келет. Ал ой кээде кыска,

кээде чоң көлөмгө «батуусу» ыктымал. Аны ар бир адам баяндап береби, сүрөттөп жазабы, ой толгоо түрүндө жазабы, сюжет түзөбү, же түзбөйбү-демек баары адамдын чыгармачыл эркин тандоосу аркылуу ишке ашмакчы. Ушуга жараша алганда, эссе адамдын айтайын деген оюн, ички толгонуусун, турмушка болгон көз карашын эркин чагылдыруунун бир формасы катары көрүнөт. Ошон үчүн эссе деген эмне дегенде, ага түрдүүчө баа беришет, түрүүчө мүнөздөшөт жана ага түрдүүчө баа берилип келет.

Эссенин башкалардан кандай өзгөчөлүгү бар?

Мисалы: биринчиден, айрым учурда эссени «жүрөктүн музыкасы»-деп да коюшат, ошого жараша аны «ойдун музыкасы» деп да мүнөздөп жүргөндөр бар. Экинчиден, эсеге публицистикалык ой жүгүртүү сыяктуу учурдун маанилүү коомдук проблемаларын чагылдыруу да мүнөздүү. Анда коомдун курч проблемаларын ортого коюу менен, аны чечүүнүн жолдорун сунушташат, өзү жашаган учур менен бетме-бет келишип, ой талашат. Ошондуктан, кээде эссени «дүйнө менен талашып-тартышуунун куралы» деп да коюшат. Андай учурда эссенин мазмунунда учурдун абалы, анын картинасы сөз менен тартылып, жазуучунун ага болгон жеке мамилеси айтылат да, ал мамилеси улуу адамдардын накыл кептери менен бекемделип, алар жашаган мезгилдер менен өзү жашаган мезгилди тематикалык жана проблемалык жалпылыктар менен байланыштырышат. Ойлорунун аныктыгын далилдешет.

Ошону менен бирге, эссе жазууга машыгуу аркылуу мектеп окуучусу же студент полемикалык ой-пикирин, турмуштук жеке көз караштарын берүү менен, келечекте чыгармачылыктын жаңы жолуна багыт алуусу да ыктымал. Сөз менен иштөөгө, оюн ирээттүү берип, баяндоо, сүрөттөө жана кептин ой жүгүртүү түрүндө иштей билүүгө машыгышы да ыктымал. Ошондуктан, эссе чыгармачылыкка машыктыруучу да, көнүктүрүүчү да каражат катары бааланат. Бул-үчүнчүдөн.

Ошондуктан, учурда дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө мектептерде болсун, жогорку окуу жайларында болсун, алардын алдыдагы максаттары жана тандап алган болочоктогу кесиби тууралуу оюн жазуу жүзүндө чагылдыруунун, андан өзүнүн чыгармачыл аракеттерин да көргөзүүгө жасаган алгачкы аракеттин байкоонун, аны баалоонун бир формасы жана каражаты катары кеңири пайдаланылып келаткандыгы ошондон.

Төртүнчүдөн, эссе - чыгармачыл толук кандуу жанр, ал аркылуу саясаттын, илимдин, анын ичинде, врачтардын, педагогдордун, ошондой эле экономисттердин ж.б. өкүлдөрү турмуштук көз караштарын эркин формада берип келишери практикада белгилүү. Мында, албетте, ар бир тармактын адамдары өз тармагынын маанилүүлүгү, проблемалары, келечектүү маселелери, аларды чечүүнүн урунттуу жолдору туурасында ой бөлүшүшөт, ошону менен бирге, сунуштарын айтышат.

Бешинчиден, эссе чыгармачылык жанр болгондуктан, анын көлөмү чектелбейт, бул-анын айрыкча мүнөздүү өзгөчөлүгү касиети катары да мүнөздөлсө болот.

Эссе чыгармачылыкты талап кылат!

Кээде, чыгармачыл адамбы, же тажрыйбалуу ар бир адам болобу, өзүнүн турмуштук байкоолорун, бир тамчы философиялуу ойлорун, же кайсы бир учурда күндөлүк формасында көз караштары менен байкоолорун да канаттуу сөздөр менен же толгонуу мүнөзүндө, бир сүйлөм болобу, бир абзац болобу, бир барак болобу, ыр түрүндөбү, кара сөз түрүндөбү, отура калып жазып коюуусу да, дал ушул эссе жанрына толук мисал болуусу турган иш.

Ошон үчүн мектепте болобу, же жогорку окуу жайында болобу, эссе жазуу-ал чыгармачыл же ойлонгон окуучу менен студенттин берилген темага ылайык чыгармачыл ой жүгүртүүсүн бир бараккабы, эки баракабы, эркин формада бере билүүсүнө машыктыруучу жазуу иши катары бекемделип келатат.

Ошондуктан, эссе жанрында кенен формада публицистикалуу мүнөздөгү повесть-роман да жазылган тажрыйбалар дүйнөдө жок эмес. Соңку жылдарда, чыгармачыл бул жанр биздин улуттук адабиятыбызга адабий өзгөчө жанр катары келип отурат. Атап айткасак, кыргыз адабиятында бул жанрда өз тажрыйбасын сынап көргөн КРнын Эл жазуучусу К.Жусупов экендиги талашсыз. Анын жазган «Ата журт» романы буга мисал. Ошондой эле жазуучу, публицист, профессор А.Муратовдун «Көпөлөктөр өрөөнүн көксөгөн Мырза Гапаров» аттуу публицистикалык эссе түрүндөгү эскерүүсү (жазуучу Мырза Гапаров тууралуу) ж.б. мүнөздүү. Анткени аталган эки жазуучунун биз айткан чыгармалары эркин чыгармачыл баяндоо менен, тандап алган темага жараша жеке чыгармачыл көз карашын, кенен жана терең публицистикалык-философиялык ой жүгүртүүсүн билдирүүсү менен башка чыгармалардан мүнөзү, баяндоо, сөрөттөө жана ой жүгүртүү стили менен айырмаланат. Аларда, албетте, баяндоо да бар, сүрөттөө да бар, ой жүгүртүү да бар, сюжет да бар, образ да бар, эскерүү да бар, албетте, акырында, баарына карата берилген автордук жеке баасы жана жыйынтыктоо бар.

Эссе жазууда эске алууга болор үч эреже туурасында жазуучу В.Кротов буларды белгилейт: Биричиси-кызыктуу теманы тандоо-деп айтылат анда. Экинчиси-айта турган ойду аныктоо, эмнени айткысы келет, ошону табуу; демек проблеманы кое билүү туурасында сөз баратат. Үчүнчүсү-бирөөнүн жетегине түшпөй, ар ким, окуучу болобу, студент болобу, теманы өз алдынча ача алуу, өз көз карашын билдирүү, өз сөзүн айтуу.

Ошону менен бирге, жазуучу В.Кротов эссе жанрынын эркин жана ар тараптуу болорун билдирүү менен, эссе-ой жүгүртүү, эссе-изилдөө, эссе-аңгеме, эссе-мүнөздөмө, эссе-этнод, эссе-очерк, эссе-эскерүү, эссе-гипотеза сыяктуу формаларын жазууга болорун да кыйытып айткан.

Эссенин түзүлүшү кандай болот?

Эссе жазуу да алдын ала пландоо менен же эркин ой жүгүртүү аркылуу жазылышын айтуунун анча зарылдыгы жоктур. Ошентсе да, эгер окуучу же студент план түзүп жаза турган болсо, кадимки эле реферат, же дилбаян же баяндама жазган сыңары пландап алуусу мүмкүн экенин белгилегилей кеткибиз келет.

Мындай шартта, албетте, планда киришүү, иштин негизги бөлүгү жана корутундусу болууга тийиш. Киришүүсүндө теманы ачуу, алдыдагы максатты белгилөө, ой жүгүртүү үчүн проблеманы коюу мүнөздүү болсо, негизги бөлүгүндө, айтайын деген оюн ортого салуу, оюнун орчундуу экенин далилдөө, ал үчүн аргументтерди келтирүү, турмуштук мисалдарды тартуу, жеке көз карашын туюнтуу ишке ашмакчы. Ал эми корутундусунда болсо, адаттагыдай эле, жалпы ойду жыйынтыктап, эмне маселелер козголгондугу дагы бир ирет айтылып, иш жалпыланат.

Ушул жерден мындай бир суроо коелу: эссе менен дилбаяндын өз ара катышы кандай, же экөө окшошпу, же өз алдынчалуу жазуу иши катары айырмалуубу?

Биздин оюбузча, бул суроого жооп мындайча: эссе менен дилбаян чыгармачыл жанр катары экөө окшош типтеги жанрдык мүнөзгө ээ, бирок албетте, экөө эки башка чыгармачыл жанр. Ошентсе да, экөө таптакыр эле айырмаланган, бири – биринен алыс турган жанр да эмес. Анын себеби мында: биринчиден, экөөнүн айырмачылыгы эмнеде дегенде, адабий дилбаян, албетте, белгилүү бир чыгарманын сюжети таянуу менен жазылат, ал чыгарманын сюжетинин чегинен чыкпайт. Ал эми, окшоштугу – эгер, биз эркин темада, публицистикалык мүнөздө да дилбаян жазарыбызды эске алсак, публицистикалуу, эркин темадагы дилбаяндагыдай эле, эсседе да эркин ой айтылуу менен, окуучу же студенттин жекече чыгармачыл ой жүгүртүүсү-дилбаяндын да, эссенин да жаралыш негизин түзөт.

Ошентсе да, илимий калыс баа берсек, дилбаян дагы, эссе дагы адамдын ички дилин, оюн, көз карашын чыгармачыл мүнөздө баяндап эркин чыгармачыл формада да жазыларын эске алсак, эссе менен дилбаян чыгармачыл эгиз жанр катары көрүнөт жана бири-экинчисин толуктап тургандай туюлат. Андай болсо, эссени дилбаяндын бир формасы катары кабылдасак болчудай. Анткени дилбаянды эссе формасында да, адабий-публицистикалык ж.б. формада да жазса болорун жогорудагы практика далилдеп келатпайбы.

Ошентсе да, эссе чыгармачыл өз алдынчалуу бир форманы сактоо менен, дилбаяндын өзгөчө бир жанрдык тиби, айрыкча бир формасы катары кабыл алуу менен, эссе-дилбаян деп, жанрдык бир тип катары бөлүп көрсөтсөк неге болбосун.

Мында эссе-дилбаян өзүнүн эркин формасы, эркин көлөмү, эркин мазмуну, учкул ойлуулугу, андагы философиялуу ой жүгүртүүсүнүн күчтүүлүгү менен жана да жазуучу адамдын жекече стили менен

айырмаланган жазуу ишинин бир формасы катары чыга келет.

Эссе жазууда эмнелер көңүлгө алынууга тийиш?

Биринчиден, теманы аныктоого айрыкча маани берүү зарылдыгы эске алынууга тийиш.

Экинчиден, эссенин темасына жараша атын коюуга өтө маани берилүүсү керек. Анда учурга жараша жарк эте көрүнө калар, адамдын сезимине жете турган, учкул ойду камтып тургандай ат коюу талап кылынат.

Үчүнчүдөн, мазмундуу материалдарды топтоштуруу, фактыларды тандоо, айрыкча маанилүүлөрүн топтоо, аларды талдоо мүнөздүү.

Төртүнчүдөн, жалпы окурмандардын бүйүрүн кызаткан талылуу проблеманы кое билүү, ага жараша жеке көз карашын алып чыгуу.

Бешинчиден, проблеманын үстүндө ой жүгүртө алуу, цитаталарды пайдалануу, курч сөздөрдү, афоризмдерди, учкул сөздөрдү колдонуу, адамдын окугусун келтирген ойлорду алдыга коюу.

Алтынчыдан, маанилүү тезистерди белгилеп айта билүү, салыштырууларды, күчтүү сүрөттөөлөрдү, терең ой жүгүртүүлөрдү бөлүп көрсөтүү.

Жетинчиден, философиялуу ой корутундусуна келүү жана маанилүү сунуштарды айтуу, аны турмушка ашыруу жолдорун так көрсөтүү.

Мына ушулардан улам, деги эле эссе жанры эмне мүнөзгө ээ, ал кантип жазылат? –деген суроолорго жооп ала алабыз жана дилбаян менен окшоштук-айырмачылык белгилери тууралуу да так маалыматтарга ээ болобуз.

Ошону менен бирге, чыгармачыл бул жанрдагы жазуу иштерин практикада кантип колдонуубуз? –деген да суроо келип чыгары белгилүү. Бул маселени, балким мындайча чечүү туура болор. Ири алдыда, салттуу жазуу ишин алуу, окуучунун билимин, жазуу көндүмдөрүн салттуу баалоо учурунда салттуу түрдө, же мектепте болсун, же жогорку окуу жайларында болсун, адабий же публицистикалык ж.б. жанрдагы дилбаяндарды жазуу, ошо менен алардын билим жетишкендиктерин баалоо талапка ылайык келмекчи-дегибиз келет. Ал эми окуучу менен студенттин билимин, жазуу көндүмдөрүн, ой жүгүртүүсүн, чыгармачыл жөндөмүн салттуу эмес шартта текшерүү жана баалоо шарттарында, албетте, эссе-дилбаяндарды жазуу талапка ылайык келмекчи.

Жыйынтыктап айтканда, албетте, жазуу ишинин бул эссе-дилбаян тиби окуучунун да, студенттин да, жазуу ишинде сөздү колдоно билүүсүн, жазып жаткан темага ылайык турмуштук проблеманы көрө билүүсүн, ага ылайык өз оюн эркин стилде баяндап, сүрөттөп, ой жүгүртүп айта алуусун, аларга карата инсандык жеке көз карашын билдире алуусун, турмуштук көрүнүштөрдү анализдеп, талдай билүүсүн, ал үчүн күндөлүк турмуштан далилдерди топтоп, талдай билүүсүн,

айта турган ойлорунун ичинен негизгилерин бөлүп көрсөтө билүүсүн, алардан бүтүн бир логикалуу жыйынтык чыгара алуусун, аны далилдер менен автор катары коргой билүүсүн, чыгармачыл түрдө аналитикалуу түрдө ой жүгүртө алуусун текшерүү, баалоо жана өнүктүрүү максатындагы иш-аракеттердин системасын жүзөгө ашыруучу жанр катары орундуу пайдаланылса, ар качан өз жемишин берери шексиз.

Эссе жазууга коюлуучу талаптар

1. Эссенин түзүлүшү тууралуу: Эссе алдын ала пландоо менен же эркин ой жүгүртүү аркылуу жазылышы мүмкүн.

Киришүүсүндө теманы ачуу, алдыдагы максатты белгилөө, ой жүгүртүү үчүн проблеманы коюу мүнөздүү болсо, **негизги бөлүгүндө**, айтайын деген оюн ортого салуу, оюнун орчундуу экенин далилдөө, ал үчүн аргументтерди келтирүү, турмуштук мисалдарды тартуу, жеке көз карашын туюнтуу ишке ашмакчы. Ал эми **корутундусунда** болсо, адаттагыдай эле, жалпы ойду жыйынтыктап, эмне маселелер козголгондугу дагы бир ирет айтылып, иш жалпыланат.

2. Эссенин мазмунунда эмнелер чагылдырылат?

Биринчиден, теманын мазмунун өз алдынча, нукуралуу ачууга айрыкча маани берүү зарылдыгы эске алынууга тийиш.

Экинчиден, мазмунга жараша турмуштук материалдарды топтоштуруу, фактыларды тандоо, айрыкча маанилүүлөрүн иргеп алуу, аларды талдоо мүнөздүү.

Үчүнчүдөн, жалпы окурмандардын бүйүрүн кызыткан жалпы адамзаттык же улуттук талылуу проблемаларды кое билүү, ага жараша жеке көз карашын айтып чыгуу.

Төртүнчүдөн, коюлган проблеманын үстүндө ой жүгүртө алуу, ойлорун аргументтер менен далилдөө, цитаталарды пайдалануу, курч сөздөрдү, афоризмдерди, учкул сөздөрдү колдонуу, адамдын кызыгуусун арттырган көз карашын билдирүү.

Бешинчиден, маанилүү тезистерди белгилеп айтуу, салыштыруулардын, күчтүү сүрөттөөлөрдүн, терең ой жүгүртүүлөрдүн болуусу.

Алтынчиден, философиялуу ой корутундусуна келүү жана маанилүү сунуштарды айтуу, аны турмушка ашыруу жолдорун көрсөтүү.

Эссенин көлөмү: 2 барактын чегинде болсун.

Эссени баалоо. Эссени баалоо 10 балл менен жүргүзүлөт жана мазмуну менен сабаттуулугуна өз алдынча баа коюлат.

Коюлган талаптарга толук жооп берген иш эң жогорку балл менен бааланат.

Эссе кандай бааланат?

1. Теманын жеткиликтүү жана толук ачылышы;
2. Ой жүгүртүүнүн тереңдиги, кенендиги, аргументтердин далилдүүлүгү;

3. Айта турган оюн бере билүү чеберчилиги;
4. Тилинин байлыгы жана жазуу стилинин жатыктыгы
5. Иштин нукуралуулугу жана сабаттуу аткарылышы.
- 6.

Эссени баалоонун шарттары

«5» деген баа - дилбаяндын мазмуну темага толук жооп берсе, фактылар, цитата, цифралар ыктуу колдонулса, мазмун системалуу ачылса, окуучунун кеби бай болуп, стилдик биримдик толук сакталса, жазып жаткан материалга карата жекече көз карашы бар болуп, өз алдынча жыйынтыктарга жана жалпылоолорго келе алса, дилбаяндын композициялык түзүлүшү тыкан, окуучунун ой чабыты ар тараптуу көрүнсө, т.а., таптакыр катасы жок, же 1 орфографиялык, же 2 пунктуациялык катадан ашпаганга коюлат.

«4» деген баа — дилбаяндын мазмуну темага негизинен жооп берсе, факт, цифра, цитаталар колдонулуп, бирок айрым учурда так эместик, жетишсиздик, стилдик жактан одоно эмес, айрым бир мүчүлүш учурлар болуп калса, б.а., 2-3 жерден орфографиялык, пунктуациялык жана стилдик жактан мүчүлүштүктөр байкалса коюлат. Негизинен 2 орфографиялык, 2 пунктуациялык, же 1 орфографиялык, 3 пунктуациялык, же 3 орфографиялык, 4 пунктуациялык катадан ашпаган дилбаяндар «4кө» бааланат.

«3» деген баа - дилбаяндын мазмуну темадан бир кыйла алыстап кетсе, факт, цифра, цитаталарды кодонууда жетишпестик болсо, синтаксистик жактан сүйлөм куруулары, лексикасы жарды экенин көрсөтсө, тема боюнча өзүнчө ой жүгүртүүсү ачык берилбесе, жалпысынан, 4-5 жетишпестик байкалса коюлат. Негизинен 4 орфографиялык, 4 пунктуациялык же 3 орфографиялык, 5 пунктуациялык же 7 пунктуациялык катага чейинкилер «3кө» бааланат.

«2» деген баа - дилбаяндын мазмуну темага жооп бере албаса, факт, цифра, цитаталар ыктуу колдонулбаса, окуучулардын стили жарды, ою чачкын болуп, өз алдынчалуулугу дээрлик көрүнбөсө, жалпысынан, дилбаянда 6-7 кемчилик кетирилсе коюлат, б.а., 7 орфографиялык, 7 пунктуациялык же 6 орфографиялык, 8 пунктуациялык же 8 орфографиялык, 6 пунктуациялык же 6 орфографиялык, 9 пунктуациялык катадан ашпагандар «2ге» бааланат.

«1» деген баа - тема таптакыр тескери ачылса, мазмуну китептен сөзмө сөз көчүрүлсө, жалпысынан, «2дегиден» ашып кеткен каталар кетирилсе коюлат.

Эссе-дилбаянга эки баа: биринчиси мазмунуна, экинчиси сабаттуулугуна коюлат.

Эмесе, кыргыз жазуучуларынын калеминен жаралган айрым мыкты эсселеринен эк-үч үзүндүнү мисал катары кыстара кетели.

Ата Журт дастаны

Ата Журт, акыбетинди кантип кайтара алам?

А сен, мээрман Ата Журт, тиричиликте мага окшогондорду астейдил багып, энедей алдейлеп, чаңкаганда суунду сундуң, чарчаганда жашыл чөбүңө оонаттың. Тирүүлүккө жыпар жытынды чачтың, жанга кубат, сүйүү бердин. Жашырып - катканың болбоду, эч нерсени аябадың: ыйласам бешигимдин башында кушунду сайратып соороттун. Там-тун басканда жыгылсам, ат жалындай мамык болуп төшөлдүң...

Дагы эле энеме карыз болгондой, сага милдеттүү болуп келатам.

Кана, Ата Журт, тоолорундагы шагыл ташынды бирден терип, санап чыксам ыраазы болор белең? А мүмкүн сенин сансыз чөбүңдүн ар биринин жытын өлчөп берейинби? Же сен басып өткөн кылымдардан кайдадыр жоголгон обонунду таап, комуз күүсүн чогултуп келейинби? А мүмкүн аным аз болсо, жазында уясына бир тал чөп тиштеп келген

куштарчылап кирпичимден уя курайынбы? Күкүгүң болуп чакырып, тилим тешилгенче булбулуң болуп үнүм баспай турайынбы?..

Өткөндөгү төгүлгөн көз жашың болоюн, душманга атылган огуң болоюн. Тоондон качкан кайберенин, таш бооруңан жылжыган мөл булагың болоюн.

Айтчы, ошондо аз болсо да, эмгегинди кайтарар белең, Ата Журт?!

Ата Журт, кагылайын, колумду көкүрөгүмө коюп, мобу тыянакка келем: өзүң жөнүндө кичинекей дастанды окуучуга айтып берейин. Макулсунбу? Ата Журт, күнөөсү көп, айыбы арбын балаңа, ошондо жайылып-жазылып, ак сүйүүмдөн кечтим дээр белең?...

Кеңеш Жусупов,

Кыргыз эл жазуучусу.

«Ата Журт» китебинен үзүндү

Адабияттар:

1. Кыргыз адабиятынын программасы, 5-11-класстар (түз. С.Байгазиев, А.Муратов), Б., 2017
2. С.Рысбаев, Кыргыз тили, адабияты мугалимине жүз кеңеш, Б., 2016.
3. Эссе жазууга талаптар, Кутбилим», 10-май, 2019
- 4.

КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ИШТЕРВНЕКЛАССНАЯ РАБОТАEXTRACURRICULAR ACTIVITY**Жээнтаева Гулмира,***Чүй областынын Москва районундагы Б.Бажан атындагы мектептин
кыргыз тили, адабияты мугалими.***“ДИЛГИР ОКУУЧУ” ДОЛБООРУ АРКЫЛУУ БАЛДАРГА БИЛИМ ЖАНА ТАРБИЯ БЕРҮҮ
(Сабактын иштелмеси)****Жээнтаева Гулмира,***учитель кыргызского языка и литературы средней школы имени Б.Бажан
Московского района Чуйской области***ОБУЧЕНИЕ И ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ ПО ПРОЕКТУ “ДИЛГИР ОКУУЧУ”
(Разработка урока)**

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин үйрөтүп коюу менен эле чектелип калбай балдарга кыргыздын улуттук каада-салттары, үрп- адаттары тууралуу да билим берип, аларды тил үйрөнүүгө болгон кызыгуусун арттырууда түрдүү долбоорлорду жана ошондой эле сынактарды, класстан тышкаркы иштерди өтүп туруу ар бир мугалимге тоскоол болбосо керек. Ошол сыяктуу долбоорлордун бирөөсүн кесиптештериме сунуштайт элем. Бул долбоор мектептин жогорку класстарына кыргыздын каада-салттарын, үрп-адаттарын окутуп-үйрөтүүдө жакшы пайдасын тийгизет деп ойлойм.

Долбоор *“Дилгир окуучу”* деп аталат. Анда эмесе бул долбоорду сиздердин керегиниздерге сунуштаймын.

Алып баруучу: *Саламатсыздарбы, бүгүнкү долбоордун катышуучулары жана көрүүчүлөр. Сиздерге бекем ден-соолук, кажыбас кайрат, иштериңиздерге ийгилик, үй-бүлөңүздөргө бакыт-таалай, ал эми эл-жерибизге тынччылык, молчулук, кут-береке тилеп, мамлекеттик тилдин деңгээлин көтөрүү, ага болгон бардык окуучулардын кызыкчылыгын арттыруу максатында “Дилгир окуучу” аттуу окуучулар арасында уюштурулган кароо-сынакка көңүлүңүздөрдү бурабыз.*

Жарышка түшчү күлүктөй,
Жулкунуп араң тим турган,
Билектерин түрүнүп

Билимин сынашам деп турган- бүгүнкү сынактын катышуучулары менен тааныштыра кетейин.

Сынактын биринчи катышуучусу:

Сакадай бою сары алтын,
Санаасында көп ойлор,
Саргара окуп сабакты
Сынактан жеңсем деп турган

8 А классынын окуучусу: Дурусбек уулу Талайнур,**Сынактын номур экинчи катышуучусу:**

Ажары айдын нурундай,
Жамалы тоонун кушундай,
Соңунан уул келсин деп
Атасы ысымын койгон Уултай

8 А классынын окуучусу Бакытбек кызы Уултай,**Сынактын номур үчүнү катышуучусу:**

Кыз сайкалдай келбети,
Кызыгып окуп китепти,
Керегине элимдин
Жарасам дейт тилеги.

9 Б класстын окуучусу Тойчубекова Мырзайым,**Сынактын номур төртүнчү катышуучусу :**

Атка жеңил тайга чак,
Акылы жетик, ишке маш.
Ар өнөрдү үйрөнүп
Жарасам дейт элиме

9 А классынын окуучусу Шарабидин уулу Ибрагим:

-Ошону менен бирге, биздин кароо сынактын калыстар тобу менен да тааныштыра кетейин.

Калыстар тобу менен тааныштырат.

Алдын ала айта кетүүчү нерсе, биз сиздерге төрт түстөгү карточкаларды бердик.

Сынактын аягында ким кайсы катышуучуну колдосо ошол түстөгү төш белгиси бар катышуучуга өзүнүн карточкасын берет. Бул көрүүчүлөрдүн купулуна толгон катышуучу катары жыйынтык чыгарылат

Обонун созсо оболон
Ойлорун кетет сабаалап
Кыргыздын укмуш ырлары
Көңүлдү сонун эргитет

деп сиздердин маанайыңыздарды көтөрүү үчүн ыр белек тартуулайбыз.

11А классынын окуучусу Острожнова Валия: “Жамгыр төктү” аттуу ырды ырдап бермекчи .

Анда эмесе ушул керемет ырдан кийин биз бүгүнкү кароо сынакты ачык деп жарыялайбыз.

Сынактын мазмунун айта кетсем:

- 1- бөлүм. Кыргыз тили жана кыргыз элинин каада-салттары боюнча суроолор.
- 2- бөлүм. Берилген сөздөрдөн текст түзүү.
- 3- бөлүм. Макалдарды улантуу.
- 4- бөлүм. Үй тапшырма.
- 5- бөлүм. Сөздөрдүн келип чыгыш тарыхын изилдөө иши.
- 6- бөлүм. Чыгармачылык кароо сынак.

1-бөлүм:

Кана экрандагы бөлүмдөрдү карагыла. Бул бөлүмдөрдөн каалаган бөлүмдү тандап, ошол бөлүм боюнча суроолорго жооп бересиңер.

Таалайнур сен кайсы бөлүмдү тандайсың?

Чыныгы Манастын урпагы- башканы коюп Манасты айт , - деп Манас бөлүмүн тандады.

Анда эмесе, Манас эпосу боюнча суроолор.

- 1) Айың менен күнүңдүн бир өзүнөн бүткөндөй,
Асман менен жериңдин тирөөсүнөн бүткөндөй
Төшү түктүү кара жер жерлигинен түткөндөй- деген сүрөттөө кимге тиешелүү?
- 2) Манастын туулган жери.
- 3) Манастын тарбиячысы.
- 4) Манастын бала кезиндеги лакап аты.
- 5) Каныкей кайсы улуттун кызы?
- 6) Манастын минген аты?
- 7) Каныкейдин өз аты?
- 7) Атка жеңил тайга чак, уйкусу жок жолго сак?
- 8) Караңгыда көз тапкан, капилеттен сөз тапкан?
- 9) Кытайлык кыргыздардан чыккан манасчынын аты?
- 10) Эпосто намысты колдон кетирбей сексенге чыкса да күрөшкө чыккан балбан ким?

Катышуучу берилген суроолорго жооп берет.

-Азамат Таалайнур сен суроолорго жакишы жооп бердиң.

Биздин экинчи катышуучубуз, Уултай сен кайсы бөлүмдү тандайсың?

Элдик оозеки чыгармачылыкты тандаган кыргыздын кымча бел кызы Уултай даярсыңбы?

- 1) Кыз-келиндер кой кайтарып жүрүп ырдаган ыр?
- 2) Кайнатасын хандын каарынан сактап калган акылман келин?
- 3) Сур эчкинин каргышына калып, аскага камалып калган мерген?
- 4) Бирде тузду аз кылат, бирде тузду көп кылат?
- 5) Кемпир менен чалдан качып, түлкүгө жем болгон каарман?
- 6) Кызды күйөөгө узатууда коштошуу иретиндеги айтым?
- 7) Жылкычылар ырдаган ыр?
- 8) Өзүнүн баласын өзү атып алган мерген?

9) Жантай хан ашык болгон сулуу?

10) Аткулактын көлөкөсүндө жаткан жеринен аны төө жеп алыптыр?

-Азамат Уултай, сен да Таалайдан кем калбайм деген дымагың жакшы экен.

Анда биздин кийинки катышуучубуз, Мырзайым сен кайсы бөлүктү тандайсың?

Мырзайым **лексика бөлүмүн** тандады. Анда эмесе, **лексика бөлүмү боюнча суроолор**: 1) Чолпу, добулбас, сыр бараң, даакы кандай сөздөр?

2) Күрөөкана, кеңсе, унаа жуугуч, социалдык тармак, уюлдук телефон кандай сөздөр?

3) Кой оозунан чөп албаган, таш боор, жел таман деген сөздөр кайсы сөздөр?

4) Ак-кара, узун-кыска, чоң-кичине, ысык-суук деген кандай сөздөр?

5) Ички сезимди билдирүүчү сөздөр?

6) Башка тилден кирип лексикага сиңип кеткен сөздөр?

7) Бах, чиркин... кандай сөздөр?

8) Өш-өш, чек-чек, чү-чү кандай сөздөр?

9) Тарс-турс, эрбең-сербең, жылт-жулт кандай сөздөр?

10) Айтылышы менен жазылышы бирдей, бирок мааниси ар башка сөздөр?

Азамат Мырзайым, “Көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет” деп сен көп окуганыңды далилдедиң.

Төртүнчү катышуучу Ибрагим сен кайсы бөлүмдү тандадың?

Анда эмесе Ибрагимдин тандоосу боюнча **каада-салттар** темасындагы суроолорго көңүл бурабыз.

1) Аксакалдар тарабынан жакшы жөрөлгөгө айтылчу каалоо-тилек?

2) Бала жаңы басканда жасалуучу жөрөлгө?

3) Кудалар тараптан кыздын ата-энесине берилчү дүнүйө?

4) Той аштарда кудаларга атайын даярдалып тартылуучу сый табак?

5) Улактын тулкусу менен ойнолчу оюн?

6) Кызды күйөөгө бергенде кошо берилчү буюм-тайым?

7) Кыргызда салт боюнча төрөлө элек балдарды да кудалашкан, ал кандай аталган?

8) Эркек балага тиешелүү ырым-жырым?

9) Кубанычтуу кабарды жарыялоо?

10) “Куш боюнор бек болсун” деп качан, кимге айтылган?

Азамат Ибрагим, сен каада-салттарды жакшы билериңди бизге далилдедиң.

2-Бөлүм

Бул бөлүмдөгү тапшырма сөздөрдүн сүйлөмдөгү орун тартибин таап текст түзүү.

Тексттин аталышы: Ата Мекеним-Кыргызстан.

Кана эмесе, убакытты өткөрбөй текст түзүп баштайбыз. Тексттин варианты экранда көрсөтүлөт.

Текстти жазып бүтүп калыстар тобуна беребиз.

3-Бөлүм.

Кийинки бөлүм “**Өнөр алды- кызыл тил**” демекчи кыргыздын макал-лакаптарын улантуу.

Макалдар:

1) Жакшы сөз жан эргитет,

2) Тамакты таттуу кылган-туз,

3) Көйнөгүңдү жаңысында сакта,

4) Аргымактын жакшысы азыраак оттоп көп жуушайт,

5) Көп бар жерде сын бар,

6) Жакшы болуш аста-аста,

7) Билгенден биле элегиң көп,

8) Бөтөн элге султан болгуча,

9) Эр жигит эл четинде,

10) Жакшы жаңылса өзүн жемелейт,

Сынактын төртүнчү бөлүмү: “**Чаң баспасын сөздөрдү**” деп аталып ар бир катышуучу өздөрү тандап алган сөздөрдүн келип чыгыш тарыхын изилдеп берет.

Кийинки бөлүм “**Үй тапшырма**” деген аталышта болуп катышуучулар алдын ала алган тапшырмалар боюнча даярдап келген маалыматты сиздер менен бөлүшөт. Маалымат кыргыз элинин улуттук баалуулуктары боюнча болмокчу.

Биринчи катышуучу Таалайнур, сен өз ишиңди көрсөтө бер.

Үч буроо, жалгыз тээк үч кыл комуз
Чертилбейт күүгө келбейт чебер колсуз,
Оп оңой көргөн көзгө жөпжөнөкөй
Бирок да өнөрү бар айтып болгус.-демекчи, Таалайнур комуз жөнүндө айтып берди.
Уултай эмне жөнүндө айтар экен?
Кылымдап кыргыз жашаган
Кынаптап уста жасаган
Кышта жылуу, жазда салкын
Керемет кыргыз боз үйү.
Уултай боз үй жөнүндө жакшы маалыматтарды айтып өттү.
Кезек Мырзайым сенде.
Көргөндүн көзүн кандырган
Көркөмдөп оюу салдырган
Дүйнөгө кетти атагы
Керемет кыргыз шырдагы.- деп Мырзайым шырдак жөнүндө айтып берди.
Ал эми Ибрагим эмне дээр экен? Ибрагим сөз сенде.
Кылыч таяп ат жалында уктаган
Кыргыз болуп калганыма кубанам. Ибрагим ат жөнүндө айтып берди.
Азамат катышуучулар эң сонун маалыматты айтышты.
Эми 6-бөлүм “**Өнөрүң болсо өргө чап**” деп катышуучулар өз өнөрлөрүн тартуулашат.
Жигитке жетимиш өнөр аздык кылат демекчи, Ибрагим бизге бийлеп берет.
Азамат Ибрагим өнөрүң өркүндөй берсин!
Таалайнур кайсы өнөрдү тартуулайт болду экен?
Башканы коюп Манасты айт,- деп Таалайнур Манас айтып берди.
Эми Уултайдын өнөрүнө күбө болобуз.
Азамат Уултай көркөм окуунун майын чыгарып, көрүүчүлөрдүн көзүнөн жаш чыгарып, монолог айтып берди.
Өз өнөрүн тартуулайм деп, Мырзайым да чыдамы кетип турган кези. Кубулжуган Мырзайымдын ыры көңүлдү сергитип, маанайды көтөрдү. Азаматсыңар катышуучулар сиздердин упайларыңарды калыстар тобу эсептеп чыгармакчы.
Ошентип “**Дилгир окуучу**” аттуу кароо сынагыбыз аягына чыкты. Маарага келген күлүктой өрөпкүп турган катышуучуларыбызга жана сынакты туура баалап берген кара кылды как жарган калыстар тобуна ыраазычылык билдиребиз.

Көңүл бурганыңыздарга чоң рахмат!

Жумабаева Гүлбарчын Керимбековна,

Ишоналы Арабаев атындагы КМУнун Манастаануу институтунун окутуучусу

«АЙТМАТОВДУН ААЛАМЫ»

(адабий-музыкалык кече)

Жумабаева Гулбарчын Керимбековна,

Преподаватель института Манасоведения КГУ имени И. Арабаева

ВСЕЛЕННАЯ АЙТМАТОВА

(Разработка урока)

Аннотация: *Айтматовдун чыгармачылыгы космоско учкан космонавтты элестетет. Ал бардык бийиктикти багындырган инсан. Залкар жазуучубуз өзүнүн артына өлбөй турган сөз, түгөнбөс казына, түбөлүктүү эстелик, өчпөс из калтырып кетти.*

Түйүндүү сөздөр: *Айтматов, залкар, Шаханов, Ысык-Көл, Ак кеме, Жер-Эне, Мекен, Эне-Бейит, Бугу-Эне, сүйүү.*

Аннотация: *Произведения Айтматова, это как космонавт в открытом космосе, и каждый его полет это новое и неизданное, яркое и красочное виденье. Каждое произведение писателя это наследие и великий дар нашему народу. Это богатство, которое на все века. И величие народа – это сам Айтматов!*

Ключевые слова: *Айтматов, выдающийся, Шаханов, Иссык-Куль, Белый пароход, Мать-земля, Отечество, Ана-Бейит, Мать-олениха, любовь.*

Annotation: *Aitmatov's works, it's like an astronaut in outer space, and every his flight is a new and unexplored, bright and colorful vision. Every work of the writer is a heritage and a great gift to our people. It is wealth that is for all ages. And the greatness of the people is Aitmatov himself.*

Key word: *Aitmatov, outstanding, Shahanov, Issyk-Kul, White, passage, Mather, earth - mather, cemetery, Fatherland, mather of the snapper, love.*

Дүйнөгө белгилүү кыргыз жазуучусу “Ч.Айтматовду билбеген, аны окубаган кыргыз-кыргыз эмес” деп, акын, окумуштуу, профессор С.Рысбаев жазгандай, мектеп окуучулары жазуучунун чыгармаларын окуп-билбей, окуса да маани-маңызын андап түшүнбөсө, кыргыз адабияты сабактарындагы мугалимдин коптогон аракеттери талаага кеткендей сезилет. Ошондуктан, сабакта дагы, сабактан сырткаркы убактарда дагы жазуучунун чыгармаларын тереңдеп үйрөнүүнүн мааниси зор.

Ошондуктан, улуу жазуучунун 90 жылдыгына карата окуучулар менен өткөрүлгөн класстык саатта чыгармаларынын каармандарын таануу, алардын образдарын чыгарманын тексттери менен бирге талдап-түшүнүүнү көздөгөнбүз. Эмесе, ошол тажрыйбаны башкалар менен бөлүшүүнү туура көрүп, класстык сааттын сценарийин сунуш кылдык.

1-бөлүк:

Сахнага Султанмурат, Анатай, Кубаткулдар талаада чуркап жүргөндөй чыгышат.

Анатай: Ээ-ээ-ээ турналар, карагылачы, турналар учуп баратат...

Кубаткул: Султанмурат, чын эле турналар... быйыл турналар эрте келиптир!

Султанмурат: Турналар, чын эле жаздын жышааны, быйыл молчулук болот экен, молчулук. Карагылачы, турналар жапыз учушту!

Анатай: Тигине, кырга конгону жатышат. (Турналар учкан жакты карай чуркашат)

«Кыргыз көчү» күүнүн коштоосунда сахнага Ч.Айтматов менен М.Шаханов чыгышат

Ч.Айтматов: Менин мекеним –Шекер айылы. Манас тоонун мөңгүсүнөн тамчылап тамчы кошулуп, куралып, биздин Шекерге ак көбүк көк кашка суу агып келет. Ал-Күркүрөө. Атына жараша заты бар, бул аймакта жер бетинде кыбыраган жан-жаныбарга өмүр берген суу. Шекерге жакындаарда ар качан жүрөк толкуйт. Чиркин, ак мөңгүсү асмандын көгүнө чагылышып, Манас-Ата алда кайдан көрүнөт.

Мухтар Шаханов: Ар адамда өз эненен бөлөк да Өмүрүнө таяныч да, жөлөк да Ар бири үчүн алар жаны өрттөнө Болуу керек кудуреттүү төрт эне. Тууган жери-түркүгү, түп казыгы Тууган тили-сыйлыгы, гүл азыгы

(экөө маектешкен бойдон сахнадан чыгышат)

«Ысык-Көлдү сагынуу» Сөзү: Чыңгыз Айтматовдуку, Музыкасы: Муратбек Бегалиевдики

Аткаруучу: 11-классынын окуучусу Канатбекова А.

(Кайрадан «Кыргыз көчү» күүсүнүн коштоосунда Ч.Айтматов менен М.Шаханов сахнага чыгышат)

Ч.Айтматов: Жерди алса болбойбу, мал-мүлктү алса болбойбу, анчалык душман экен, башты алса болбойбу, -деп сүйлөнүп отурду эне. Бирок адамдын эс-учун алат деген не шумдукту ким ойлоп, кимдин колу барды? Оо, жараткан, эгер сен бар болсоң, адамдын арам ниетине ушуну кантип киргиздиң?

Мындан башка жер жүзүндөгү кыянатчылыгың аздык кылдыбы?

М.Шаханов: Эгерде жакындан жаңылышпасам
Жакындан келген бакытка кубанбасам
Жакын турган бийикке чыга албасам
Жакын туруп досумду уга албасам
Өз убалым өзүмө сазалагын
Анда мени билгендей жазалагын!
(Сахнага Найман-эне чыгат)

Найман-эне: Мен бир кезде жуңжандар тынч жаткан элибизди талоонго алып, жан бүткөндүн баарысы коогалуу мезгилде жапа чегип турган учурда, кер мурутун керилтип, эми гана ууз сүйүүнүн балынан татууга даяр турган боз уланынан айрылган шордуу энемин. Канча мезгил өтсө да өз кулунум өз энесин тааныбай, эмчегимди сыздатып, ак жоолугумду ай талаага сапырылтып душмандын ажалдуу огун кезип, мени ушул күнгө чейин кууганы кууган.

Жоламаным бүгүн такыр башка, өзгөрүлгөн. Душмандын огун бүгүн ал өз огуна айланып, өзү жасап, уулумдун маңкурт басолугу чыныгы балта, бычак көтөрүп чыкчу болуп калды. Жоламан, уулум, караңгы күн ай, сени эмне кылып ташташкан, эстечи уулум. Мен энеңмин. Сенин атаң Дөнөнбай, эстечи уулум...

«Маңкурт баяны», автору: Сыймык Бейшекеев.

Аткаруучу 11-классынын окуучусу Абдырасов Б.
(Кайрадан сахнага Ч.Айтматов жана М.Шаханов чыгышат)

Ч.Айтматов: 20-кылым адамзатты, тиричиликти азып-тозуудан, жакырдануудан аман сактап келаткан махабат сезиминин тайыздалышына бүлүндүргүч, адепсиз кылыктардын мазактоосуна айланып, алсызданышына жол берди. Менимче, жалпы адамзат коому үчүн ядролук согуштан кийинки эле өтө кооптуу жагдай ушул.

М.Шаханов: Дал өзүндөй кайдан билсин кайгымды эл

Ашык көңүл түбөлүк жаш айдың көл
Сүйүү менен сүргөн күндөр гана өмүр
А калганы жай күндөр

«Бегимайдын ыры» аткаруучу 11-классын окуучусу Мойдунова Рахат.

«Ак кеме» повестинен үзүндү аткарылат

Нургазы : Мен баары бир балык болуп кубулуп, Ысык-Көлгө сүзүп кетем, уктунбу, балык болуп сүзүп кетем (калтырап үшүйт)...ой мен эмне болуп турам, эртең мектепке барбай каламбы...Кулубек байкем келеби? Кулубек байкем келгенде айт, мени балык болуп сүзүп кетти де, балык болуп сүзүп кетти де. Тигине, Ак кеме, арыба, ак кеме мен келдим (портфелин көтөрүп жүтүргөн бойдон сахнадан чыгып кетет)

«Жамийла» повестинен үзүндү аткарылат.

Сейит: Мен бул сүрөттү али эч кимге көрсөтө элекмин. Аны көрсөтпөгүдөй уяттуу жери бар окшойт деп ойлобонуздар. Эч кандай деле уяттуу жери жок. Бетине тартылган сүрөт кандай болсо, ал дал ошондой. Мынакей ал сүрөт.

(Жамийла менен Данияр полотнодон чыгышат)

Жамийла: Мен сенин обонуңа таазим кылам. Буга мен күнөөлүү эмесмин...сенин да күнөөң жок.

Данияр: Жамийлам, калкатайым, жамалтайым, мен да сени сүйөм, согушта, окопто жатканда да дал ошол сенин көздөрүңдү көрөр элем. Жамийлам, көрсө менин сүйүүм сен турбайсыңбы, көрсө менин сүйгөнүм өз туулган жеримде тура...

(Экөө каалгый басып чыгышат, Сейит алардын артынан чуркайт)

Сейит: Жамийла, Жамийла, кетпе, Жамийла! (Жерге чалынып жыгылат, чачылган сүрөттөрдү топтойт) Жамийла, мен сенин сүрөтүңдү дагы тартам, дагы сулуу кылып тартам. Сен менин сүйүүмсүң! (ыйлайт)

«Илиястын арманы» аткаруучу 11-классынын окуучусу Сагынбеков И.

«Делбирим» повести боюнча жазылган ыр көркөм окулат

11-классынын окуучусу Нурланбек уулу Темирлан
(классикалык музыка)

Экөөбүз үч жыл жүрдүк Анархайда,
Жалгызсырайм. Бир нерсе жетпейт мага.
Акыры Кадича менен коштоштум да,
Аселиме жөнөдүм мен айылга.
Мына эми айылыма келип жеттим,
Аселдин үйүн көздөй баса бердим.

«Аселге кат» Сыймык Бейшекеев

Аткаруучу 11-классынын окуучусу Нурланбек уулу Темирлан

2-бөлүк: «Айтматовдун каармандары бүгүн биздин арабызда».

Алып баруучулар көркөм окушат.

Темирлан : Дүңгүрөп дүбүрт келет чакырымдан,
Ай чапчып, даңкан ыргып атырылган.
Мелжиген мейкиндиктен көз тайгылтып,
Күлүктүн куйрук-жалы сапырылган.

Рахат: Саяпкер аргымагын күч үрөтүп,
Тоолордон, талаалардан учуп өтүп.
Каламдын кут даарыган кудурети,
Тамырын ай-ааламдын титиретип.

Темирлан: Бийиктикке канаттарын сунган ары,
Боешот далай көздөр нурга дагы.
Түбөлүк адабият асманьда,
Айланат «Эрте жаздын турналары».

Рахат: Айлына туулган күндүн жете келип,
Алдында тулпар туйлайт, көбүк чачкан.
Агайдын андан аркы сапар жолу,
«Саманчы жолу» менен Багыты Асман!

Хор: «Багыты Асман!» (алып баруучулар ыр окуп жатканда каармандар сахнага чыгып шахмат түрүндө турушат)

Толгонай:- Амансыңбы, куттуу талаам! Адам баласынын кайгысына, кубанычына ортоктош болгон касиеттүү Жер-Эне! Мен дагы келдим. Канча мезгил өттү, мүрөк суудай агып, карыдым, арыдым. Бирок дагы да болсо үмүт менен жашайм. Адам пендеси эч качан келечектен үмүт үзбөйт тура. Көрсө, үмүтсүз шайтан гана экен. Мен бүгүн сени менен эзилише сырдашканы келген жокмун.

Арманымды айтып сени жашытпайын. Баарына чыдаган өзүң эмессиңби? Туура айтамбы, Жер-Эне?

Сенин алдында турмуштун тайгак кечүүсүн кече албаган, тагдырдын оош-кыйышына чыдай албаган Айтматовдун каармандарын алып келдим. Жок, мен алып келгеним жок. Өздөрү келишти. Мен бар болгону ошол көчтү баштап келдим. Сага жакын сырдаш эмесминби. Алар жашоодо кагылды, согулду, жасаган иштери үчүн, аттаган кадамдары үчүн өкүнүштү. Адашкан каармандарды тагдыр өзү тарбиялады. Кудай аларга жалган жашоодогу сыноосун көрсөттү. Мен көп сүйлөбөйүн, Жер-Эне, баарынын өз оозунан кебин ук. Жакшы жол көрсөт, Жер-Эне! Кана замандаштар, сөз силерде.

Ысмайыл: Коркок болдум, коргободум Мекенди,

Эл алдында жүзүм болду караңгы.
Оо, Жер-Эне, замандаштар кечиргин,
Качкын, ууру, арсыз мендей баланды.
Кеч түшүндүм, тоодой болгон катамды,
Эрдик кылып алган жокмун батаңды.
Кандуу согуш көз алдыма тартылып,
Ойлонгомун: «Тирүү адам, өлтүрөмбү,

атамбы?»

Базарбай: (башын жерге салып, үнсүз туруп калат)
Оо, Жер-Эне, баарына сен күбөсүң,
Канчалардын урат мени каргышы.
Жашап жатам, өкүнүч менен санаада,
Жараткандын келбей жатат алгысы.
«Ничего не подобно» деп турмушту,
Канчаларга шылдың менен карадым.
Учкундарын байкайсынар көздөрдөн!
(чөгөлөп адамдарга жалдырай карайт)

Ороскул: Кечир мени, бала көрбөс арсызды,
Касиеттүү, кагылайын Жер-Эне.
Пейилимден таптым далай азапты,
Бул ичкилик көп иштерди жасатты.
Каргышына калып бугу, маралдын,
Көпчүлүктүн азар бердим дилине.

Илияс: Бактылуу сүйүүм чектелип, армандуу күндөрдүн тумарын тагынып, турмуштун Долон ашуусун аша албай бечелдик кылдым. Аселым... Аселымди жолго таштап, өзүм оолак качтым. Алар азыр бактылуу жашашат, бирок алардын шаттуу өмүрүндө капысынан жолдон чыга калып, кол булгаган жолоочуга гана окшоп кала берди. Ээх, турмуш ушул экен, бирөөгө кээде чексиз бакыт тартуулайын деген ойдон азгырылып, өзүңдү өзүң кеч таанып, ыйык күндөрүңө залалынды тийгизип алат экенсиң. Андагы азгырык мүнөттөрү ошону менен эле бүттү го- десем, бүгүн мендейлер билип туруп, бирөөнүн бактысына балта чаап, кыянатчылыкка баргандар толуп кетти.

Бир кезде тунган бакытка,

Бактылуу мендей жок деген.
Аселим, балам, дүнүйөм,
Толтура болчу дос деген.
Тузагын турмуш койгон бейм,
Түз келген жолдо чалындым.

Жамийла: Тепседи кыргыз салтын деп,
Далайлар мени жек көрөт.
Жашоонун өзү тапты деп,

Данияр:

Сабитжан:

макулмун,

Далайы мени эп көрөт.

Туура, менин арылбаган күнөөм бар,
Үй-бүлөсүн бузду дешет Садыктын.
Жамийлага сүйлөй да алган эмесмин,
Керек болсо жүзүн карап батынып.
Жамийлада дагы эч кандай күнөө жок,
Ал жанына алган эмес чакырып.
Ынтымактуу, өмүр сүргөн бүлөбүз,
Уул-кыздарды тарбиялап жүрөбүз.

Салтты унутуп, наркты унутуп атанын,
Кыргызымдан, эне тилден четтедим.

Маңкурт дешти бүгүнкүнүн

Анан кантем аткарбасам керээзин.

Эне-Бейит уламышын эстетсем,
Казангаптын уулу дешип сыйламак.

Жаш муундар, көкүрөккө түйгүлө.

Кечиргиле мендей болгон маңкурттү!

Сейде: Жетим тайлактай бозоруп, ээн тамда эч качан агарып атпаган кабарсыз таңдан үмүт этип, капкайдагы ойлор менен кармаша берип талып бүттүм, чарчадым...Ажал менен өмүр айкаша келип турганда: «Ажал, мен аялмын, мен адамдын тирүүлүктү ушул жарыкчылыктын чындыгынан артык көрбөйм, мен ыраазымын. Эми менин кезегим келди, Мекенинен да өз жанын артык көргөн, Мекен – бул адам өзү экенин билбегендерди женип, алардан өч ала турган кезим келди. Мен, мобул Тотойдун балдары, өзүмдүн балам үчүн бетме-бет барып, караңгылыктын бетин ачам, башка жол жок.

Акбара: Ар дайым көзүмө көкүрөк күчүгүм, кичинекей бөлтүрүгүм элестейт, көргүм келет. Бөлтүрүктөрүмдүн балалык, назик уурттарын талбай жыттагым келет. Бирок ал тилегиме жетпей калдым. Ачуума чыдай албай мээнетчил Бостондун Кенжешин ала качканым болду. Анткени “адам” деген макулуктарга айбан да болсом эне экенимди көрсөткүм келди. А чыныгы акмактарга убара болгум келген жок. Жырткыч эне Базарбайдай жырткыч адам менен кармашса түбөлүк түшүнбөөчүлүк пайда болот. Адамды адам гана дарылайт, адамга адамдын гана күчү жетет...ауу, ауу, ауу...

(сахна кырына бутун салаңдатып отурган Баланын ыйлаганы угулат. Бугу-эне Баланын жанына келет)

Бугу-эне: Тура гой, адам баласы! Көп эле ыйлай бербе, сен буюрса чоңоесуң. Анан сен адамдарды окутасың. Карачы, сууга түшүп калчылдап үшүп калыпсың. Окутканда сен аларга «А» деген арипти гана эмес, адамдык жашоонун маңызын түзгөн аруулукка, асылдыкка, адамгерчиликке үйрөтөсүң. Сенин балык болуп сүзгөнүнө караганда, бала бойдон жашаганың артык. Жүрө гой, адам баласы.

«Махабат дастаны», Келсинбек уулу Ыкластын аткаруусунда:

Мен бүгүн өткөн күндү эске салдым,
Ал күндү эстей албай ойго баттым.
Ошондогу кейиштүү окуяны,
Жазайын деп колума калем алдым.

3-бөлүк : Айтматовго арноолор

Алып баруучулар чыгышат. Көркөм окуу (классикалык музыканын коштоосунда)

Темирлан:

Кырк миң жыл өтсө дагы эстен чыккыс,
Кыргыздын кырааны бар аты Чыңгыз.
Кайсы элге барса дагы тааный турган,

Хор: Кыргыздын паспорту бар аты Чыңгыз!

Темирлан:

Түмөн жыл өтсө дагы унутулгус,
Түрк элдин туйгуну бар аты Чыңгыз.
Түптүү эл түбөлүккө даңктасын деп,

Хор: Теңирим тартуу кылган өчпөс жылдыз!

Хор: «Жаныбарым, Гүлсары!»

(Кайрадан Айтматовдун каармандары
сахнага чыгышат).

Темирлан: Дүрбү, китепкап,

Солдат шапке кийип.

Рахат: Айтматов десанттары катарда турат,

Хор: Атасынан буйрук сурап!

Нургазы: Дүрбү менен Ак кемеден көрдүм сизди,
Кубангандан жашыра албай сезимимди.
Бүгүнкү туулган күнүңүзгө куттук айтып,
Белек кылып берейинчи портфелимди.

Илияс: Айтматовдун туулган күнү деп угуп,
Жетип келдим машинемди тез буруп.
Аселиме бере албасам белек кылып,
Сан гүлдөрдөн терип келдим сизге сунуп.

Манкурт: Тоолорду таштап коюп баса бердим,
Чыкемди бир куттуктап койсом дедим.
Өз энемди тааныбай калсам дагы,
Айтматовду унутпай жетип келдим.

Султанмурат: Анатайың кетти жерин айдаганы,
Турналарың учуп кетти жайлаганы.

Жамийла: Кыргызды тааныттыңыз даңазалап,
Махабатка кереметтүү сөздөр арнап.
Сүйүүнүн баяны деп дүйнө эли,
Жамийланы окуп жүрөт өтө баалап.

Дүйшөн: Чыке, сенин чыгарманды баары сүйөт
Колдон үзбөй «Ак кемеңди» окуп жүрөт.
Дүйшөн агай Чыкебизди куттукта деп,
Балдар берди өз колунан тарткан сүрөт.

Сейде: Кор кылып жан аябай
Коргобой душман алдында.
Тотойдун малын уурдаган,
Ысмайыл жатат камакта.
Бетме-бет келдик баарыбыз,
Агайга биз ыраазыбыз.

Найман-эне: Кыргыздын атын жаңыртып,
Дүйнөгө бизди таанытып.
Лондон, Париж, Люксембург,
Дүңгүрөп кетти атыңыз.

Бугу-эне: Чыңгыз, сага кыргызымды калтырайын,

Чыңгыз, сага Ысык-Көлдү тапшырайын.

Эсимде кең пейилдик орносун деп,
Маралдарды Ала-Тоого бастырайын.

Хор: Куттуктайбыз бүгүнкү туулган күнүң,
Кылымдап чыгармандай жашай бергин.
Атактуу алп жазуучу Чыңгыз болуп,
Кутман элдин алкышын ала бергин!

Хор: «Таласым»

Хор: Галерея санай берсе бүтөбү,
Жаза берсе кагаз бети түтөбү?
Чыңгыз агай жазган ар бир чыгарма,
Кыргыз эмес Азиянын бүт өңү
Кыргызды кылымдарга кетти даңктап,
Кылымдын кыйырында жаралабы?
Чыңгыздай залкар талант асыл адам,
Айтматов миң жылда бир жаралабы?

Мугалим: Алп таланттуу экөө болсо дүйнөдө,
Анда Чыкем ал экөөнүн бирөөсү.
Алп таланттуу бирөө болсо дүйнөдө,
Анда Чыкем жалгыз анын бирөөсү.

Хор: Чыңгыз тирүү, Чыңгыз өлбөйт түбөлүк,
Анткени анын чыгармасы бүт өмүр!

Хор: «Чыңгызым» («Бишкегим» обонуна
салып ырдоо)

Чыңгыз атам токсонго чыккан кези
Белгиленет бүт кыргыз элимде.
Чыңгыз, Чыңгыз кыргыз дедирип
Атак-даңкы кетти дүйнө элине.

Кайырма: Чыңгызым, Чыңгызым
даанышмансың,

Дүйнөгө кыргызды тааныткансың!

Чыңгызым, Чыңгызым акылмансың,
Ааламга атыңды тааныткансың.
Бүгүнкү күн - Чыңгыз күнү деп,
Кыргыз эли турат белгилеп.
Чыңгыз, Чыңгыз кыргыз дедирип
Бүт дүйнөгө кетти дүңгүрөп!

Демек, мындан окуучулар мугалимдин
жетеги менен улуу жазуучунун өзүнө да,
чыгармаларына да баа бергенди үйрөнүштү,
каармандарын дагы да тереңдеп таанышты,
чыгармаларынын идеясына үңүлүп иликтеп
үйрөнүштү, чыгарманын текстинин үзүндүлөрү
менен бирге анын сюжетинин урунттуу жерлерин
кайталап бекемдешти. Мындан кыргыз адабияты
сабагын да практикалык негизде өтүү менен, анын
баалуулугун, мүмкүнчүлүгүнүн чоң экендигин дагы
бир ирет байкадык десем болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Ч.Айтматовдун томдуктары, 2017-жылы
2. А.Муратов «Адабияттын теориясын окутуу» Бишкек «Мектеп» 1992-ж
3. А.Акматалиев «Ч.Айтматовго таасирленүү» фрунзе «Мектеп» 1988-ж
4. К.Акматов «Адабиятты окутуунун технологиялары» Бишкек 2014-жылы
5. Л.Үкүбаева «Ч.Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү» Фрунзе «Кыргызстан» 1984-ж.
6. Г.Гачев «Чыңгыз Айтматов и мировая литература» фрунзе «Кыргызстан» 1982-ж.
7. «Мугалим» журналы январь-февраль-март 2018-жылы.
8. «Мугалим» журналы октябрь-ноябрь-декабрь 2017-жыл.

ОЙЛОР, ПИКИРЛЕР, СУНУШТАР**ВЗГЛЯДЫ, МНЕНИЯ, ПРЕДЛОЖЕНИЯ****А.Турдугулов**

Кыргыз билим берүү академиясынын окуу- методикалык комплекстерди түзүүнүн теориясы жана практикасы борборунун директору, филология илимдеринин доктору, профессор.

**СОЦИАЛДЫК ӨНҮКТҮРҮҮ ЖАНА ИШКЕРДИК
ИНСТИТУТУНУН БИЛИМ БЕРҮҮДӨГҮ ИЙГИЛИКТЕРИ**

А.Турдугулов,

Директор Центра теории и практики по созданию учебно - методических комплексов Кыргызской академии образования, доктор филологических наук, профессор

**УСПЕШНЫЕ ШАГИ В ОБРАЗОВАНИИ ИНСТИТУТА СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ И
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА**

Апрель айынын ортосунда Кыргызстандын саясий-экономикалык, социалдык, илимий жана билим берүү чөйрөсүндө масштабы боюнча ири, маанилүү окуя болду. Россия Федерациясынын Президентинин Кыргызстанга болгон мамлекеттик визитинин алкагында эки өлкөнүн ректорлорунун да форуму өттү. Мунун маанилүүлүгү – илим изилдөө иштери менен жогорку билим берүү тармагындагы интеграциялык процесстердин жандануусуна дагы бир өбөлгө түзүлгөндүгүндө.

Буга удаа Кыргызстандагы чакан жогорку окуу жайларынын бири болгон Социалдык өнүктүрүү жана ишкердик институту “Илим менен билим берүүдөгү интеграция, өнөктөштүк жана инновациялык процесстер” деген аталыштагы эл аралык илимий-практикалык конференция өткөрдү.

Бирас, мындай актуалдуу маселени көтөргөн илимий жыйындарды Кыргызстандагы аты алыска угулган ири окуу жайлары өткөрсө деле жарашмак, бирок чакан, жупуну институттун минтип ири маселени коюп, өлкөнүн чыгаан окумуштууларынын башын бириктиргени, бул тармакта учурда актуалдуу болуп турган теманын айланасында кенен сөз кылууга белсенгенинин өзү колдоого алаарлык болду.

Маселе конференцияда деле эмес, биз мында элдин көбү биле бербеген ушундай бир чакан бирок өлкөнүн илими, билим берүүсү жана социалдык турмушу үчүн зарыл окуу жайынын бар экендигин, мында алгылыктуу иштер жүрүп жаткандыгы тууралуу кеп кылалы деген ойду жетекчиликке алып жазып олтурабыз. Эми мынча болду, аталган илимий жыйын тууралуу эки ооз кеп: уюштуруучулар тарабынан конференцияда сөз болушу керек болгон маселелердин негизги векторлору абдан туура, билгичтик менен аныкталыптыр, карап көрөлү:

- Жогорку билим берүүдөгү интеграциянын приоритеттери;
- Өнөктөштүк билим берүүнүн сапатын жогорулатуунун фактору катары;
- Илимий изилдөө иштериндеги инновациялык процесстерди жүргүзүүдө кызматташтыктын ролу.

Көрүнүп тургандай, илимий – практикалык конференцияда заманбап маселелер кабыргасынан коюлуп, өлкөнүн ар кайсы илимий мекемелеринен келген окумуштуулар аларды чечүүнүн аракетин жасашты, мунун өзү өлкөбүздөгү

көптөгөн илимий мекемелер менен жогорку окуу жайларына үлгү болоорлук нерсе болду деп туралы. Илимдеги ар бир инсан, жогорку окуу жайынын ар бир окутуучусу мунубуз менен дароо макул болооруна ишенимим бар. Илимий жыйында заманбап, актуалдуу маселелердин тегерегинде олуттуу сөздөр болду, ошондой баяндамалардын айрымдары булар: “Инновационная деятельность института: тенденции и развития”(Социалдык өнүктүрүү жана ишкердик институтун профессор Р.Табышов), “Интеграция образования и науки – основа инновационной экономики” (КРнын эмгек сиңирген экономисти, экономика илимдеринин доктору, профессор Р.Акназарова), “Цифровой Кыргызстан: перспективы развития” (физика-математика илимдеринин доктору, профессор Б.Бийбосунов), Об интеграционных процессах в Евразийском пространстве” (филология илимдеринин доктору, профессор А.Турдугулов), “Механизмы влияния образования на социальное развитие региона” (экономика илимдеринин доктору, профессор А.Кочербоева), “Подготовка социальных работников в Кыргызстане: состояние и проблемы” (социология илимдеринин доктору, профессор Э.Орозалиев) – булар конференциянын пленардык отурумунда жасалган илимий баяндамалар болду, ушундай актуалдуу темаларды секциялык отурумдарда ондогон баяндамалар улантты.

Эми элдин азы билсе да, көбү билбеген ушул чакан гана институт тууралуу кеп кылып көрөлү. Кыргызстандын социалдык тармагы үчүн адистерди даярдоонун ички зарылдыгынан чыгып ошондогу эмгек жана социалдык коргоо министри, кийин

Жогорку Кеңештин депутаты Роза Акназарованын демилгеси менен ачылган экен. Муну институттун ректорунан баштап анда иштеген ар бир окутуучу ыраазычылык менен айтып жатты. Курагы боюнча жаш, саны боюнча чакан бул окуу жайы болгону чейрек кылым жашаса да, илим изилдөө иштери менен жогорку билим берүүнүн сапаты боюнча ири окуу жайларынан кем калышпаган, айрым иштерде алардын көбүнөн жогору турган жупуну гана мекеме экен. Мында бир жарым миң студент (булардын 900 дөн ашыгы институтта, 400 гө жакыны колледжде) билим алат, алардын сапаттуу билим алышына жүздөн ашпаган кызматкерлер иштесе, булардын жетиимиши окутуучулар курамы, мунун кырк пайыздан ашыгыраагы окумуштуулук даражалары бар, илимдин кандидаттары менен докторлору. Демек, мында илимий потенциал бар.

Азыр Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын көбү (алардын санынын көптүгү таң калтырбай койбойт) өспүрүм улан – кыздар көп келе турган “модалуу” адистиктерди ачууга кызыкдар болуп алышкан. Мындай көрүнүш бизде гана эмес, постсоветтик өлкөлөрдүн жогорку билим берүү системасына үргүлжү мүнөздүү нерсе болуп калды го. Биз кеп кылып жаткан бул институттун даярдаган адистиктерин карасаңыз – “социалдык тармактын кызматкери”, “социалдык – маданий сервис менен туризм”, “финансы жана кредит”, “бухгалтердик эсеп, анализ жана аудит”, “ишти уюштуруунун менеджменти”, “прикладдык информатика” – мына ушундай адистиктерди даярдоого 2022 – жылга чейин лицензиясы бар экен. Окуу процессин жүргүзүү үчүн бериле турган лицензиянын талаптары бизде өтө деле татаал эмес. Окуу базасы, китепкананын фонду, окумуштуулук даражасы бар окутуучуларынын жетишсиздиги үчүн тигил же бул адистиктерди даярдоого лицензия ала албай жүргөн окуу жайлары бизде ондоп саналат...

Эми социалдык өнүктүрүү жана ишкердик институтунун окуу процессин жүргүзүүгө бериле турган лицензиянын талаптарын канчалык аткаргандыгын карап көрөлү: Бишкек шаарынын борбордук бөлүгүндө жайгашкан (Манас проспекти менен Токтогул көчөсүнүн кесилиши) төрт кабаттуу имарат толугу менен болбосо да бул институттун студенттеринин сапаттуу билим алышына аудиториялык базасы жетиштүү эле окшоду, китепкана фонду 16 000 нуска китеп менен камсыз болгон экен. Лицензиянын дагы бир талабы – мында студенттерге сабак берген окутуучулардын 35 пайыздан кем эмеси окумуштуулук даражага ээ болушу керек, а буларда болсо бул көрсөткүч 40 пайыздан ашат экен, мунун өзү жаман эмес.

Дегинкиси, окутуучулардын окумуштуулук даражага ээ болушуна ар бир окуу жайы өзү кызыкдар болушу керек эмеспи. Анүчүн аспирантура, докторантура сыяктуу бөлүмдөрдүн болушу шарт, ал бөлүмдөр жигердүү, максаттуу иштерди алып баруусу зарыл. Сөз болуп жаткан жупуну гана институтта 2005 – жылдан бери Кыргыз Республикасынын илим жана билим берүү министрлигинин буйругу менен ачылган аспирантура

бөлүмү иштейт экен. Бул бөлүмдүн ишинин көрсөткүчү да көптөгөн окуу жайларга үлгү боло тургандай экен, айталы, чакан институттун чакан бөлүмү болгону менен булар 10 адистик боюнча илимпоздорду даярдаганга уруксат алыштыр, карап көрөлү: “информатиканын теориялык негиздери” (05.13.17), “экономика жана эл чарбасын башкаруу” (08.00.05), “окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы” (13.00.02), “социалдык – маданий ишмердүүлүтү уюштуруунун теориясы менен методикасы” (13.00.05), “социалдык түзүм, социалдык институттар жана иш процесси” (22.00.04), “башкаруунун социологиясы” (22.00.08), “дифференциалдык башкаруу” (01.01.02), “социалдык жана экономикалык системаларды башкаруу” (05.13.10), “текештирме – тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими” (10.02.20), “экономикалык, социалдык жана саясий география” (25.00.24). Баса белгилей турган нерсе – мындай зарыл адистиктерди даярдоо ишин көпчүлүк ири жогорку окуу жайлары өз моюндарына батынып ала алган эмес. 2006 – жылдан 2010 – жылга чейинки беш жылдын ичинде илимдин 8 кандидаты, 2 доктору, 2011 – жылдан 2015 – жылга чейинки беш жылдын аралыгында 17 кандидат, 3 доктор, ал эми соңку үч жылда 9 диссертация корголоттур. Үлгү боло турган, суктанаардык эле көрүнүш, туурабы!..

Өлкөнүн социалдык тармагын өнүктүрүүгө багыт алган бул чакан институттун курамы деле чакан экен, анын курамына окуу бөлүмү, кадрлар бөлүмү, каржы бөлүмү, гранттар жана инновациялар боюнча бөлүм, жаштар иштери боюнча социологиялык борбор, компьютердик технология борбору, жаштар комитети жана аспирантура бөлүмү, социалдык – экономикалык колледж кирет. Эми ошол колледж тууралуу эки ооз сөз: Институттун алдындагы адистердин квалификациясын жогорулатуу жана кайра даярдоо борборунун негизинде 2012 – жылы кайрадан түзүлгөн колледж буга чейин 700 дөн ашуун жаш адистерди даярдап, мамлекеттик үлгүдөгү дипломдорду бериптир.

Кыргызстандагы башка жогорку окуу жайлары сыяктуу эле бул институт да илимий журнал чыгарат, мында окутуучулардын, жаш окумуштуулардын эмгектери басылып, алардын ар биринин илимде жасаган жупуну эмгектерин жайылтууга шарт түзүлгөн. Жылына эки ирет жарык көргөн бул илимий – методикалык журнал 2005 – жылы юстиция министрлигинен каттоодон өткөн. Журналдын багыттары: экономика, педагогика, социология.

Институттун эл аралык байланыштары да өлкөдөгү көп жогорку окуу жайларына салыштырмалуу кыйла жакшы экен. Айталы, Россиянын Москвадагы экономикалык институту менен, Түндүк – Чыгыш федералдык университети менен, Чыгыш – Европа институту менен жана Омск регионалдык институту менен тыгыз карым – катнашы, Польшанын Краков шаарындагы Ягелон университети менен жана Варшавадагы Мицкевич атындагы университет менен, Социалдык –

гуманитардык илимдер академиясы менен, Турциянын туризм академиясы менен, Тажикстандын каржы – экономика институту менен, Казахстандын эмгек жана социалдык мамилелер академиясы менен, Түштүк Кореянын Тангук университети менен алака – катыш жасап, илимий, окуу – тарбиялык иштерде тажрыйба алмашуу процессин жакшы жолго коюп алышыптыр. Мунун өзү соңку мезгилдерде баарыбызга зарыл болгон интеграция маселесинин максаттуу чечилишин камсыз кыла турган негизги факторлордун бири эмеспи.

Ырас, мунун баары биринчи иретте, өз ишин жакшы билген, өзү иштеген мекемесин жан дилиндей жакшы көргөн эмгек жамаатынын жана аны жетектеген ректордун сабаттуу, ары сапаттуу башкаруусунун акыбети эмеспи. Бир караганда жупуну көрүнгөн (бирок башбага калсаң ажайып дүйнөгө киргениңе ынанасың) бул чакан институттун ректору, экономика илимдеринин доктору, профессор **Гулдана Орошбековна Осмонкулова**. Бирок ушундай жупуну көрүнгөн чакан институттун

чоң ийгиликтерин жаратып жаткан ушул ийкемдүү айымдын иш билги, калыс, ары жароокер жетекчи экендигин мен дароо баамдадым. Жамааттын жумушун максаттуу бир багытка буруп, анысын бурмалабай түз, ачык жүргүзгөн бул окумуштуу айымды мен негедир Бүбүсара Бейшеналиевага окшоттум. Ошол ар кандай мүнөз күткөн ар бир окутуучунун ар биринин тилин таап, жамааттын ички ынтымагын бир муштумга бириктире алган мындай жетекчи айым, ырасын айтайын, жогорку окуу жайларынын көбүнө керек. Бул адамга ачыктык, толеранттуулук, креативдүүлүк мүнөздүү экен. Конференциянын жүрүшүндө көзгө дароо чалдыккан нерсе ушул – ар бир мугалимге ачык – айрым, жароокер мамиле жасаган жетекчиге андагы окутуучулар да урмат – сый менен астейдил мамиле жасагандыгы болду...

Илим изилдөө, билим берүү тармагындагы интеграциялык, өнөктөштүк жана инновациялык процесстерди камсыз кылууга жан дили менен аракет жасаган мындай чакан институттун чоң ийгиликтери башка окуу жайларга үлгү боло тургандай...

МАЗМУНУ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИPEDAGOGICAL SCIENCE

1. Тыныстанова Нуриса Ашыровна, ЖОЖДУК ДИДАКТИКАНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.....	2
Тыныстанова Нуриса Ашыровна, ОСОБЕННОСТИ ВУЗОВСКОЙ ДИДАКТИКИ.....	2
Tynystanova Nurisa Ashyrovna FEATURES OF HIGH SCHOOL DIDACTICS.....	2
2. Оторбаев Б. К. ОКУМУШТУУ-МЕТОДИСТТЕР К.ИМАНАЛИЕВ МЕНЕН Б.АЛЫМОВДУН ИЛИМИЙ-МЕТОДИКАЛЫК, ПЕДАГОГИКАЛЫК-ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК ЭМГЕКТЕРИ.....	6
Оторбаев Б. К. НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ И ПЕДАГОГИКО-ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИЕ ТРУДЫ УЧЕНЫХ-МЕТОДИСТОВ К. ИМАНАЛИЕВА И Б. АЛЫМОВА.....	6
B. K. Otorbaev SCIENTIFIC-METHODICAL AND PEDAGOGICAL AND JOURNALISTIC WRITINGS SCIENTISTS METHODOLOGISTS K. IMANALIEV, B. ALYMOV.....	6
3. Ташматов Ч. О., Жороев А. ҮЧ БУРЧТУКТУН БИСЕКТРИСАСЫ ОЙГОТУУЧУ КАСИЕТКЕ ЭЭ.....	16
Ташматов Ч. О., Жороев А. СВОЙСТВО БИСЕКТРИСЫ ВЛАДЕЕТ СВОЙСТВОМ ПРОБУЖДЕНИЯ.....	16
Tashmatov Ch. O., Zhorojev A. PROPERTY BISECTORS OWNS THE PROPERTY REVIVAL THE BISECTRIX PROPERTY HAS THE PROPERTY OF AWAKING.....	16
4. Ташматов Ч.О., Абдыбалиев Д.К. ПТОЛЕМЕЙДИН ТЕОРЕМАСЫ ЖАНА АНЫН КОЛДОНУЛУШТАРЫ.....	19
Ташматов Ч.О., Абдыбалиев Д.К. ТЕОРЕМА ПТОЛЕМЕЯ И ЕЕ ПРИМЕНЕНИЕ	19
Tashmatov Ch., Abdybaliev D. PTOLEMYS THEOREM AND ITS APPLICATIONS.....	19
5.Оморов И. О., Курманбекова А. БАЛЫКЧЫ ШААРЫНЫН ӨНҮГҮҮСҮНДӨГҮ СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА ЭКОЛОГИЯЛЫК ПРОБЛЕМАЛАР.....	23
Оморов И. О., Курманбекова А. СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ГОРОДА БАЛЫКЧЫ.....	23
Omorov I. O., Kurmanbekova A., SOCIO-ECONOMIC AND ENVIRONMENTAL PROBLEMS OF DEVELOPMENT BALYKCHY CITY.....	23
6.Ислам Д.А., Жанибеков М.З., НАЧАЛО ИГРОВЫХ ДЕТАЛЕЙ В КАЗАХСКИХ СТИХОТВОРЕНИЯХ «ВИДЫ КАЛАМБУР» - ПОЭТИЧЕСКИЙ МЕТОД В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ЦЕЛЕ.....	27
Ислам Д.А., Жанибеков М.З., ҚАЗАҚ ӨЛЕҢІНДЕГІ ОЙЫНДЫҚ БАСТАУЛАР «КАЛАМБУР ТҮРЛЕРІ»-КӨРКЕМ МАҚСАТТАҒЫ ПОЭТИКАЛЫҚ ТӘСІЛ.....	27
Islam D. A., Zhanibekov M. Z.,	

АДАБИЯТ ТААНУУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
LITERARY STUDY

The playground of Kazakh poetry “Kinds of puns” The artistic purpose of the poetic method.....27

7. Кошенова Т.И.

ПРОБЛЕМЫ ДУЛАТОВЕДЕНИЯ В ИССЛЕДОВАНИИ З. АХМЕТОВА.....32

Кошенова Т.И.

З.Ахметов зерттеуіндегі дулаттану мәселелері32

Koshenova T.I.

Problems of Dulatology in the study of Z. Akhmetov.....32

8. М.Сатыбеков,

Ч.АЙТМАТОВДҮН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ АДАБИЯТЧЫ А.АКМАТАЛИЕВДИН
ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ.....36

М.Сатыбеков,

ТВОРЧЕСТВО Ч.АЙТМАТОВА В НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ А.АКМАТАЛИЕВА.....36

M. Satybekov,

The CREATIVITY of AITMATOV IN RESEARCH A. AKMATALIEV.....36

9. Эшеналиев Сабатар,

АЛЫМКУЛ ТӨКМӨНҮН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ ЖАНА АНЫН ПОЭЗИЯСЫНЫН
ИДЕЯЛЫК-ТЕМАТИКАЛЫК КӨРКӨМДҮК ТАБИЯТЫ.....42

Эшеналиев Сабатар,

ТВОРЧЕСТВО ПОЭТА-ИМПРОВИЗАТОРА АЛЫМКУЛА УСЕНБАЕВА И
ИДЕЙНО-ТЕМАТИЧЕСКАЯ ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ПРИРОДА ЕГО ПОЭЗИИ.....42

Eshenaliev Sabatar,

A POET-IMPROVISER OF ALYMKUL USENBAEV AND IDEOLOGICAL-THEMATIC,
ARTISTIC NATURE OF HIS POETRY.....42

10. Рысбаев С.К.

ЭССЕ ДЕГЕН ЭМНЕ ЖАНА АЛ КАЙДАН ЖАРАЛГАН?.....47

Рысбаев С.К.,

ЧТО ТАКОЕ ЭССЕ И ОТКУДА ОН ПОЯВИЛСЯ?.....47

S. Rysbayev S.K.

WHAT IS ESSAY AND HOW DID HE APPEAR?.....47

КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ИШТЕР

ВНЕКЛАССНАЯ РАБОТА

EXTRACURRICULAR ACTIVITY

11. Жэнтаева Гулмира,

“ДИЛГИР ОКУУЧУ” ДОЛБООРУ АРКЫЛУУ БАЛДАРГА БИЛИМ ЖАНА ТАРБИЯ БЕРҮҮ
(Сабактын иштелмеси).....52

Жэнтаева Гулмира,

ОБУЧЕНИЕ И ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ ПО ПРОЕКТУ “ДИЛГИР ОКУУЧУ”
(Разработка урока).....52

12. Жумабаева Гүлбарчын Керимбековна,

«АЙТМАТОВДҮН ААЛАМЫ» (адабий-музыкалык кече).....56

Жумабаева Гүлбарчын Керимбековна,

ВСЕЛЕННАЯ АЙТМАТОВА (Разработка урока).....56

ОЙЛОР, ПИКИРЛЕР, СУНУШТАР

ВЗГЛЯДЫ, МНЕНИЯ, ПРЕДЛОЖЕНИЯ

13. А.Турдугулов

СОЦИАЛДЫК ӨНҮКТҮРҮҮ ЖАНА ИШКЕРДИК
ИНСТИТУТУНУН БИЛИМ БЕРҮҮДӨГҮ ИЙГИЛИКТЕРИ.....60

А.Турдугулов,

УСПЕШНЫЕ ШАГИ В ОБРАЗОВАНИИ ИНСТИТУТА СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ И ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА.....	60
--	----